

**ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
PhD 03/30.12.2019.Fil.70.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

НИЯЗОВА ДИЛБАР ХОЛТЕМИРОВНА

БАДИИЙ МАТНДА ЛИСОНИЙ ШАХС ТИПЛАРИ

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Қарши – 2020

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати мундарижаси
Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD)
Contents of Dissertation Abstract of the Doctor of Philosophy (PhD)

Ниязова Дилбар Холтемировна
Бадиий матнда лисоний шахс типлари5

Niyazova Dilbar Holtemirovna
Types of language units in fiction.....21

Ниязова Дилбар Холтемировна
Типы языковых единиц в художественном тексте.....40

Эълон қилинган ишлар рўйхати
Список опубликованных работ
List of published works44

**ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
PhD 03/30.12.2019.Fil.70.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

НИЯЗОВА ДИЛБАР ХОЛТЕМИРОВА

БАДИИЙ МАТНДА ЛИСОНИЙ ШАХС ТИПЛАРИ

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Қарши – 2020

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2019.4.PhD/Fil 1033 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Қарши давлат университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (Ўзбек, рус, инглиз (резюме)) Илмий кенгаш веб-саҳифасида karshi.uz ва «ZiyoNet» Ахборот таълим порталида (www.ziynet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Лутфуллаева Дурдона Эсоновна
филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Пардаев Азамат Бахронович
филология фанлари доктори

Давлатова Раъно Ҳайдаровна
филология фанлари номзоди, доцент

Етакчи илмий муассаса:

Фарғона давлат университети

Диссертация ҳимояси Қарши давлат университети ҳузуридаги PhD 03/30.12.2019.Fil.70.01 рақамли Илмий кенгашнинг «31» октябрь 2020 й. соат 09:00 даги мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 180103, Қарши шаҳри, Кўчабоғ кўчаси 17. Тел.: (0 375) 225-34-13; факс: (0375) 221-00-56; e-mail: qarshidu@mail.uz). Қарши давлат университети, Бош бино 1-қават, Фаоллар зали (105-хона).

Диссертация билан Қарши давлат университетининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин. (30 рақами билан рўйхатга олинган). (Манзил: 180103, Қарши шаҳри, Кўчабоғ кўчаси 17. Тел.: (0375) 225-34-13; факс: (0375) 221-00-56; e-mail: qarshidu@mail.uz).

Диссертация автореферати 2020 йил «22» октябрь да тарқатилди.
(2020 йил 22 октябрь даги 29 рақамли реестр баённомаси).

[Signature]
Н.Н.Шодмонов
Илмий даражалар берувчи
илмий кенгаш раиси, ф.ф.д.

[Signature]
Г.Н.Тожиева
Илмий даражалар берувчи
илмий кенгаш котиби, ф.ф.ф.д. (PhD)

[Signature]
Х.Жабборов
Илмий даражалар берувчи
илмий кенгаш қошидаги Илмий
семинар раиси, ф.ф.д.

КИРИШ (Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Тадқиқот мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Дунё тилшунослигида ўтган асрнинг сўнгги чорагидан бошлаб инсонга хос шахсий сифатларнинг тилда акс этиши масаласига эътибор янада кучайди. XX аср охири ва XXI аср бошларида тилнинг нутқий воқеланиши муаммосида инсон омилининг бирламчи эканлиги ҳақидаги қарашлар илгари сурилди. Айниқса, инсон нутқий фаолиятининг маҳсули бўлмиш матнни уни яратган шахс сифатларидан холи тарзда текшириб бўлмаслиги илмий асосланди. Бу йўналишдаги ишларда нутқ яратувчи ва уни идрок этувчи, нутқда лисоний қобилиятларини намоён этувчи шахс лисоний шахс сифатида баҳоланиб, унинг нутқи ҳақида турли назарий қарашлар юзага кела бошланди. Тилни ундан фойдаланувчи инсоннинг шахсий сифатлари – касб-кори, ёши, жинси, руҳияти, ижтимоий мақоми кабилар билан боғлиқ ҳолда текшириш замонавий тилшуносликнинг муҳим вазифаларидан бирига айланди.

Жаҳон лингвистика фанида сўнгги йилларда нутқда лисоний қобилиятлари ва шахсий сифатларини намоён қилувчи лисоний шахс муаммосининг ўртага қўйилиши янги илмий парадигма – лингвоперсонологиянинг шаклланишига йўл очди. Турли тилларда яратилган нутқ кўринишлари асосида лисоний шахс типларини белгилаш, нутқда унинг эгасига хос шахсий сифатларнинг намоён бўлиши масаласини ўрганиш лингвоперсонологиянинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади. Бу йўналишда муайян тадқиқотлар олиб борилаётган бўлса-да, амалга оширилиши лозим бўлган муаммолар ҳам мавжуд. Жумладан, дунё тилшунослигидаги бадиий асарларда ёзувчи ва у яратган персонажлар нутқи асосида лисоний шахс типларини белгилаш амалий ечимини кутаётган муаммолардан ҳисобланади. Бу масалаларнинг тадқиқи тилда инсон омили ўрнини белгилашда муҳим аҳамият касб этади.

Мамлакатимизда илм-фан, таълимни ривожлантириш бўйича олиб борилаётган ислохотлар, айниқса, ўзбек тилининг Давлат тили сифатидаги мақомини оширишга қаратилган сўнгги фармон ва қарорлар тилшунослар зиммасига масъулиятли вазифаларни юкламоқда. “Истиқлол йилларида она тилимиз том маънода давлат тилига айланиб, халқимизни юртимизда эркин ва озод, фаровон ҳаёт қуришдек буюк марраларга сафарбар этадиган беқиёс куч сифатида майдонга чиқди”¹. Мазкур чақириқлар бошқа фан соҳалари қаторида тилшунослик соҳасида ҳам тилни илмий ўрганишда замонавий тадқиқ йўналишлари устида изланишлар олиб бориш лозимлигини кўрсатмоқда. Бу жиҳатдан диссертация мавзусининг тилни инсон омили билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этишга бағишланганлиги унинг бугунги кун талабларига мослиги ва долзарблигини асослайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. Манба: <http://lex.uz/docs/4561730>

Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони, 2017 йил 16 февралдаги ПФ–4958-сон “Олий ўқув юртидан кейинги таълимни янада такомиллаштириш тўғрисида”ги Фармони, 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ–2909-сон “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 22 майдаги 304-сон “Олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу илмий-тадқиқот иши муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Ушбу тадқиқот республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” устувор йўналиши доирасида амалга оширилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Ўзбек тилшунослигида бу муаммо монографик планда махсус тадқиқ этилмаган бўлса-да, айрим ишларда кун тартибига қўйилди ва *лисоний шахс* тушунчасига тавсиф берилди. Жумладан, Ш.Сафаров, Д.Лутфуллаева, Д. Худойберганодаларнинг бу масала бўйича эълон қилган мақолаларида лисоний шахс ва унинг типлари масаласига муносабат билдирилади².

Тилшуносликда лисоний шахс ҳақидаги лингвистик таълимотнинг назарий асослари МДХ тилшунослари В.В.Виноградов, Н.Д.Голев Г.О.Винокур, Е.В. Иванцовалар томонидан ишлаб чиқилган бўлса, лисоний шахс тилшуносликнинг илмий муаммоси сифатида Г.И.Богин, Ю.Н.Караулов, Ю.С.Степанов, И.П.Сусов, А.М.Шахнарович³ Л.П.Клобукова, В.Д.Лютикова, В.П.Нерознак ва бошқалар⁴ томонидан ўртага ташланди ҳамда моҳияти, ўрганилиш соҳаси кабиларга аниқлик киритилди.

Хориж олимларидан В. Гумбольдт, Л. Вайсгербер, Бодуэн де Куртенэ, А.А.Потебнялар лисоний шахс типлари муаммоси бўйича илмий изланишлар олиб боришган. Юқорида қайд этилган олимлар ва мутахассисларнинг тадқиқот ишлари ва нашрларида билдирилган фикрлар ушбу диссертация

² Сафаров Ш. Таржимоннинг лисоний шахс сифатида бажарадиган фаолияти // Хорижий филология. 2018. №3. – Б. 9-21; Лутфуллаева Д., Худойберганодалар Д. Тилшуносликда лисоний шахс муаммоси // Ўзбек тили ва адабиёти. 2017. №6. – Б.36-37.

³ Богин Г.И. Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Л., 1984; Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка. Семантические проблемы лингвистики, филологии, искусства. – М.: Наука, 1985. – С. 335; Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 264 с.; Сусов И.П. Личность как субъект языкового общения // Личностные аспекты языкового общения. – Калинин: Калининский университет, 1989. – С. 9-16; Караулов Ю. Н. Русская языковая личность и задачи ее изучения // Язык и личность. – М.: Наука, 1989. – С. 3-8; Шахнарович А.М. К проблеме языковой способности (механизма) // Человеческой фактор в языке: язык и порождение речи. – М.: Наука, 1991. – С. 185-220.

⁴ Клобукова Л.П. Феномен языковой личности в свете лингводидактики // Международная юбилейная конференция, посвященная 100-летию со дня рождения академика В.В.Виноградова. – М., 1995. – С. 29-31; Нерознак В. П. Лингвистическая персонология: к определению статуса дисциплины // Язык. Поэтика. Сб. науч. тр. Моск. линг. университета. – М., МГЛУ, 1996. № 426. – С. 112 -116.

ишини амалга оширишда муҳим аҳамият касб этди. Бироқ, ўзбек тилшунослигида лисоний шахс типлари муаммоси илмий тадқиқот объекти сифатида махсус ўрганилмагани жиҳатидан мазкур диссертация иши долзарбдир.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасаси илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Қарши давлат университети илмий-тадқиқот ишлари режасининг 2017-2021 йилларга мўлжалланган “Ўзбек тилининг структур ва социопрагматик тадқиқи” мавзуси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади бадиий асар таҳлили асосида ўзбек тилида лисоний шахс типларини белгилаш ва нутқий хусусиятларини ёритишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

дунё тилшунослигида лисоний шахс муаммосининг ўрганилиши масаласини ёритиш;

лингвоперсонология йўналишининг шаклланиши ҳақидаги назарий қарашларни ёритиш;

лисоний шахс типлари масаласига оид назарий қарашларни таҳлил қилиш ва ўзбек тили материаллари асосида *лисоний шахс* тушунчасининг моҳиятини очиб бериш;

ўзбек тилида лисоний шахс типларини ажратиш принципларини ишлаб чиқиш;

ўзбек тилда лисоний шахс типларига ишора қилувчи махсус бирликларни аниқлаш ва уларга тавсиф бериш;

Ў.Ҳошимовнинг “Икки эшик ораси” романида яратилган лисоний шахс типларини таснифлаш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида Абдулла Қодирий, Ғофур Ғулом, Одил Ёқубов, Саид Аҳмад, Ўткир Ҳошимов, Сирожиддин Саййид, Улуғбек Ҳамдамларнинг асарларидан олинган матнлар (нутқ типлари) танлаб олинган.

Тадқиқотнинг предметини ўзбек бадиий адабиётида яратилган лисоний шахс типлари ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда тавсифлаш, қиёслаш, таснифлаш, контекстуал таҳлил методлари қўлланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

бадиий нутқ кўринишлари асосида ўзбек тилида лисоний шахс типларини ажратишнинг ҳиссийлик ва тизимлилик тамойиллари ишлаб чиқилган;

нутқида шахсига хос сифатларни намоён этишига кўра ҳамда яқка шахс ёки жамоа нутқини аниқлашига кўра лисоний шахс типлари ажратилган;

ўзбек тилида лисоний шахс типларига ишора қилувчи мақол, матал ва иборанинг нутқни шакллантиришдаги таъсирчан роли очиб берилган;

бадиий матнлардаги адибларнинг лисоний қобилияти, тил воситалари (ноадабий қатламга хос бирликлар, ҳиссий бўёқдор сўзлар, касбий

терминлар)дан персонажларни индивидуаллаштиришда фойдаланиш маҳорати ёритилган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

бадий асарда ёзувчи ва персонажлар нутқи асосида белгиланган лисоний шахс типларига доир илмий хулосалар лингвоперсонология, матн тилшунослиги учун муҳим илмий-назарий маълумотлар бериши, ушбу фанлар бўйича дарслик ва ўқув қўлланмаларни яратишда муҳим манба бўлиб хизмат қилиши далилланган;

олинган илмий хулосаларнинг бадий асар тили, ижодкор шахси, унинг тил воситаларидан фойдаланиш маҳорати каби масалаларни ўрганишда амалий аҳамиятга эга эканлиги асосланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги муаммонинг аниқ қўйилганлиги, бадий матнлар таҳлили асосида илмий-назарий хулосалар чиқарилганлиги, бадий матн таҳлиliga замонавий тадқиқ усулларининг татбиқ этилганлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти чиқарилган назарий хулосаларнинг ўзбек тилшунослигида бугунги кунда тилни инсон омили билан боғлиқ ҳолда ўрганишга қаратилган тилшунослик йўналишлари – лингвоперсонология, лингвокультурология, прагмалингвистикани янги илмий-назарий маълумотлар билан бойитиши билан изоҳланади.

Тадқиқот натижалари бадий асарнинг лингвоперсонологик таҳлилини амалга оширишда амалий қўлланма вазифасини ўтайди, шу билан бирга, олий таълимнинг филология йўналишларида “Матн тилшунослиги” ўқув фани, “Бадий матннинг лингвистик таҳлили”, “Лингвопоэтика” каби танлов фанларидан дарслик ва ўқув қўлланмаларни яратишда илмий-амалий манба бўлиб хизмат қилади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Бадий матнда лисоний шахс типларини таҳлил қилиш, илмий-амалий аҳамиятини изоҳлаш асосида:

бадий матнлардаги адибларнинг лисоний қобилияти, тил воситалари (ноадабий қатламга хос бирликлар, ҳиссий бўёқдор сўзлар, касбий терминлар)дан персонажларни индивидуаллаштиришда фойдаланиш маҳоратига доир илмий хулосалардан ФА-Ф1-ГООЗ рақамли “Ҳозирги қорақалпоқ тилида функционал сўз ясалиши” номли фундаментал лойиҳада фойдаланилган (ЎзРФАҚБ Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институтининг 2020 йил 13 январдаги 07/01-сон маълумотномаси). Натижада тилшуносликда лисоний шахс типларига ишора қилувчи ясалмалар мажмуаси мавжудлиги аниқланган ва фойдаланиш имкониятига эришилган;

ўзбек тилида лисоний шахс типларига ишора қилувчи мақол, матал ва иборанинг нутқни шакллантиришдаги таъсирчан ролига оид назарий хулосалардан ИЗ - 2018103134 рақамли “Ўзбек тилида нейминг: меъёрий-ҳуқуқий асосларини яратиш” мавзусидаги давлат амалий-тадқиқот дастурлари доирасидаги грантда фойдаланилди (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 2 октябрдаги 89-03-3644-сон маълумотномаси).

Натижада тилшунослик бадий матнда лисоний шахс нуткида номларнинг кўлланилиши билан боғлиқ далилий материалларга эга бўлган.

бадий нутқ кўринишлари асосида ўзбек тилида лисоний шахс типларини ажратишнинг ҳиссийлик ва тизимлилик тамойилларига доир хулосасидан Қашқадарё вилоят телерадиокомпаниясининг кўрсатувларида адабий-бадий, маънавий-маърифий дастурларининг сценарийсини тайёрлашда фойдаланилган (Қашқадарё вилоят телерадиокомпаниясининг 2020 йил 09 июндаги 410-сон маълумотномаси). Натижада “Тил миллат кўзгуси”, “Файзли кун” телекўрсатув ва эшиттиришлар учун тайёрланган материалларнинг мазмуни мукаммаллашган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 5 та илмий-амалий анжуманларда, жумладан, 2 та республика ҳамда 3 та халқаро илмий-амалий конференцияларда маъруза кўринишида баён этилган ва апробациядан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси юзасидан 9 та илмий иш нашр этилган, шулардан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссияси томонидан докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 4та мақола, жумладан, 3 таси республика ва 1 таси хорижий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, учта боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан ташкил топган. Диссертациянинг ҳажми 134 бетни ташкил этади.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари бўйича 2 та халқаро ва 12 та республика илмий-амалий анжуманларида маърузалар қилинган.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ ҚИСМИ

Диссертациянинг **Кириш** қисмида тадқиқот мавзусининг долзарблиги ва зарурати асосланган, муаммонинг ўрганилганлик ҳолати ёритилган, тадқиқотнинг мақсади, вазифалари, объекти ва предмети, илмий янгилиги, амалий натижалари тавсифланган; олинган натижаларнинг назарий ҳамда амалий аҳамияти очиб берилган, тадқиқотнинг жорий қилиниши, натижаларнинг эълон қилинганлиги, тузилиши ҳақида маълумот берилган.

Диссертациянинг **“Тилшуносликда лисоний шахс муаммосининг ўрганилиши”** деб номланган биринчи бобида лингвоперсонологиянинг шаклланиши ва тилшуносликда лисоний шахс муаммосининг ўрганилиши масаласи ёритилган, шунингдек, *лисоний шахс* тушунчасининг моҳияти очиб берилиб, унга берилган таърифларга муносабат билдирилган.

Дунё тилшунослигида *нутқ тузувчи* ва *нутқни идрок этувчи шахс* тушунчаси талқинида янги назарий қарашларнинг юзага келиши бу муаммони ўрганувчи соҳа – лингвоперсонологиянинг шаклланишига туртки берди. *Нутқ тузувчи* ва *нутқни идрок этувчи шахс* лисоний шахс бўлиб,

лингвоперсонологиянинг ўрганиш объекти ҳисобланади. Инсонга тилдан шунчаки фойдаланувчи шахс сифатида эмас, бу жараёнда тил орқали ўз шахсий сифатларини намоён этувчи, унга миллий-маданий, этник белгиларни сингдирувчи, тилни сақловчи ва келажак авлодларга узатувчи лисоний шахс сифатида қараш лингвоперсонологиянинг алоҳида парадигма сифатида ажралиб чиқишига замин яратди.

Тилшуносликда матн яратилиши, матнда тил эгаларининг шахс хусусиятларининг акс этиши муаммосини ўрганишга бўлган қизиқиш тилни лингвоперсонологик аспектда тадқиқ этиш заруратини юзага келтирган дейиш мумкин. Матнни лингвоперсонологик аспектда ўрганиш асосида тил эгаларининг тилдан фойдаланиши жараёнида унга таъсирини ва бу жараёнда иштирок этувчи ташқи омилларни аниқлаш имконияти туғилади.

Ўтган асрда дунё тилшунослигида лингвоперсонология муаммолари бўйича кўплаб изланишлар олиб борилди. Г.И.Богин нутқ жараёни субъекти ва нутқни яратувчи ҳамда қабул қилувчи лисоний шахс моделини яратди⁵. Н.В.Мельник персонологик лингвистика ва лингвистик персонологияни бир-биридан фарқлашга уринди⁶. В.П.Нерознак “Лингвистическая персонология: к определению статуса дисциплины” деб номланган мақоласида лингвистик персонологиянинг фан йўналиши сифатида шаклланиб бўлганлигини эътироф этди⁷. Англашиладики, лингвоперсонология XX аср охири ва XXI аср дунё тилшунослигининг янги йўналиши ҳисобланади.

Маълумки, ҳар қандай мулоқот матнидан нутқ тузувчи ва уни қабул қилувчи шахс, бошқача айтганда, тилдан фойдаланувчи, унга ўз таъсирини ўтказувчи ҳамда нутқни қабул қилувчи шахсни ажратиш мумкин. Бундай шахс тилшуносликда *лисоний шахс* термини билан ифода этилади. Демак, лисоний шахс нутқ тузувчи ва идрок этувчи, тилдан фойдаланиш жараёнида унга ўз шахсий сифатлари билан таъсир кўрсатувчи, жамиятда шаклланган миллий-маданий қарашларни унга сингдирувчи шахсдир. Айни шу хислатларга эга тил эгасининг нутқи лингвоперсонологиянинг ўрганиш объекти ҳисобланади.

Лисоний шахс термини 1930 йилда В.В.Виноградов томонидан фанга киритилганлиги қайд этилади. Бу термин илк бор унинг “Бадий проза ҳақида” деб номланган асарида қўлланган. В.В. Виноградов ушбу китобида бадий асарда лисоний шахс, муаллиф образи ва бадий образнинг ўзаро муносабати масаласини ўртага ташлаган⁸. Ўтган асрнинг сўнгги чорагидан бошлаб лисоний шахс муаммоси Г.И.Богин, Ю.Н.Караулов, Ю.С.Степанов,

⁵ Богин Г.И. Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Л., 1984.

⁶ Бу ҳақда қаранг: Салахова А. Г. Лингвоперсонологический подход в исследовании профессиональной языковой личности // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Ч. II. – Тамбов: Грамота, 2015. № 8 (50). – С. 159-162.

⁷ Нерознак В. П. Лингвистическая персонология: к определению статуса дисциплины // Сборник науч. трудов Моск. гос. лингв. ун-та. – М., 1996. Вып. № 426. Язык. Поэтика. Перевод. – С. 112-116.

⁸ Виноградов В.В. О языке художественной прозы / Избранные труды. – М.: Наука, 1980. – 362 с.

И.П.Сусов, А.М.Шахнаровичлар томонидан ўртага ташланди⁹ ва кейинчалик бошқа олимлар томонидан ривожлантирилди.

Лисоний шахс тушунчаси кўп қиррали ва мураккаб ҳодисаларни қамраб олади. Шу боис лисоний шахс муаммоси тадқиқига қаратилган ишларда бу масала турли аспектларда ўрганилмоқда. Хусусан, лисоний шахс муаммоси қуйидаги йўналишларда ўрганилмоқда: 1) лисоний шахс моделининг ишлаб чиқиши (Ю.Н. Караулов, Г.И. Богин, С.Г. Воркачев); 2) лисоний шахсга миллий тил ва маданият ташувчиси сифатида қараш (Н.В. Уфимцева, Н.Л. Чулкина, В.М. Богуславский); 3) лисоний шахснинг социолингвистик ва психологик типлари – болалар, зиёлилар, қишлоқ одамлари, бошловчи кабиларнинг лисоний шахс типларини ажратиш (А.В. Захарова, Л.П. Крысин, Г.Н. Беспамятова, Т.А. Ивушкина, М.В. Ляпон)¹⁰.

Англашиладики, *лисоний шахс* тушунчаси ўз атрофига шахс муаммоси билан боғлиқ жуда кўп соҳаларни тортади. Бу ҳолат лисоний шахс билан боғлиқ унга ёндош қатор масалаларни ҳам ўрганиш лозимлигини англатади. Жумладан, ўзбек тилшунослигида ўзбек тили имкониятларини намоёниш этувчи нутқ эгаларининг лисоний шахси, унинг типларини ажратиш, лисоний шахснинг ўзбек тили эгаларига хос миллий моделларини яратиш, миллий лисоний шахс портретини чизиш долзарб муаммолар ҳисобланади.

Тилшунослар лисоний шахсга маълум таърифларни келтириб ўтишади. Жумладан, Г.И.Богин лисоний шахсни тилни эгаллаган шахс сифатида баҳолайди. Унинг фикрича, лисоний шахс тил орқали қандай фаолият юрита олиши асосида тавсифланади¹¹. Назаримизда, лисоний шахсни тилни эгаллаган шахс сифатида баҳолаш уни тор тушуниш билан боғлиқ. Бизнингча, *лисоний шахс* шунчаки тилни эгаллаган тил соҳиби эмас, у нутқи орқали эгаллаган тилининг имкониятларини намоёниш этиши баробарида, шахс сифатидаги ўз белгиларини ҳам кўрсата олувчи шахсдир. Лисоний шахс ҳатто тилни нутққа кўчирувчи шахсгина эмас, нутқни идрок этувчи, уни талаффуз қилувчи ҳамдир. Лисоний шахс мулоқот жараёнида иштирок этаётган, тил билими, нутқ яратиш ва уни идрок этиш кўникмаси, шунингдек, жамият аъзоларининг тил тажрибаси, нутқ яратиш механизми кабиларни намоёниш этувчи инсондир.

Диссертациянинг **“Ўзбек тилида лисоний шахс типологияси”** деб номланган иккинчи бобида нутқ эгалари яратган нутқ (матн) орқали лисоний шахс типларини ажратиш масаласи ёритилган.

⁹ Богин Г.И. Кўрсатилган тадқиқот; Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка. Семиотические проблемы лингвистики, филологии, искусства. – М.: Наука, 1985. – С. 335; Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 264 с.; Сусов И.П. Личность как субъект языкового общения // Личностные аспекты языкового общения. – Калинин: Калининский университет, 1989. – С. 9-16; Шахнарович А.М. К проблеме языковой способности (механизма) // Человеческой фактор в языке: язык и порождение речи. – М.: Наука, 1991. – С. 185-220; ва бошқалар.

¹⁰ Дронсейка Р.П. Понятие языковая личность // <http://www.rusnauka.com/> 13NPT_2008/ Philologia/ 31792.doc.htm

¹¹ Богин Г.И. Современная лингводидактика. – Калинин: Калинин. гос. ун-т, 1980. – С.3.

Ўтган асрда нутқ эгаларини улар тузган нутқ (матн) асосида лисоний шахс типларига ажратиш масаласи ўртага ташланди¹². *Лисоний шахс тип*и деганда ўз нутқида (тузган матнида) шахс сифатидаги индивидуал хусусиятлари, мақсад ва қизиқишлари ҳамда тилнинг имкониятлари, халқ маданияти кабиларни намоён этувчи шахс типи тушунилади.

Маълумки, тилшуносликда лисоний шахс типларини ажратишда кўпинча машхур кишиларнинг нутқи таҳлил объекти сифатида танланган. Масалан, Британиянинг собиқ премьер-министри Т.Блэр, Жанубий Кореянинг собиқ Президенти Пак Кын Хе хоним, қирғиз ёзувчиси Ч.Айтматов ва бошқаларнинг нутқи ўрганилиб, уларга нисбатан *лисоний шахс* термини қўлланганлиги кузатилади¹³.

Кейинги йилларда ўқитувчи, ўқувчи, раҳбар, сиёсатчиларнинг нутқи орқали лисоний шахс типлари ажратилиб, касб-кор, ёш, гендер жихатдан фарқланувчи лисоний шахс типлари қайд этилди¹⁴. Шунингдек, болалар ва катталар, эркак ва аёллар, турли диалект вакилларининг нутқи таҳлил объекти сифатида танланиб, тадқиқ этилган ишлар ҳам мавжуд.

А.Г.Фомин эркак ва аёлларнинг нутқини ўрганиб, уларнинг ҳар бирига хос лисоний шахс типларини ажратган¹⁵, З.Р.Хачмафова эса бадий матн мисолида аёл лисоний шахсини белгилади¹⁶. В.Д. Лютикова муайян диалект эгасининг нутқини текширган¹⁷, О.В.Лутовинова эса виртуал дискурс таҳлили орқали лисоний шахсининг бу типига тавсиф берган¹⁸ ва ҳоказо.

Тилшуносликда бадий матнда яратилган лисоний шахс типларини ўрганишга ҳам эътибор қаратилди. Хусусан, З.А.Кузневич, Т.Н. Ишкова, Н.Нормуродова, М.С.Романова, Л.Н.Чурилиналарнинг ишларида ҳам бадий асар персонажлари нутқи ўрганилиб, лисоний шахс типлари белгиланган¹⁹.

¹²Қаранг: Лингвоперсонология: типы языковых личностей и личностно-ориентированное обучение / под ред. Н. Д. Голева, Н. В. Сайковой, Э.П.Хомич. – Кемерово: Изд-во БГПУ, 2006. – 435 с.

¹³ Петрухина О.П. Аргументативные стратегии британского политика (на примере языковой личности премьер-министра Т. Блэра) // <https://rucont.ru/efd/176860>; Мункуева Г.Б. Речевой портрет Пак Кын Хе. – Иркутск: ФГБОУ ВПО «ИГЛУ», 2016. – 42 с.; Дербишева З.К. Языковая личность Ч. Айтматова: ментальные формулы // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2014. – №3. – С. 37-47.

¹⁴ Лингвоперсонология: типы языковых личностей и личностноориентированное обучение / Под ред. Н.Д.Голева, Н.В.Сайковой, Э.П.Хомич. – Кемерово: Изд-во БГПУ, 2006.– 435 с.

¹⁵ Фомин А.Г. Психолингвистическая концепция гендерной языковой личности: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Барнаул, 2004. – 46 с.

¹⁶ Хачмафова З.Р. Женская языковая личность в художественном тексте (на материале русского и немецкого языков): Дисс. ... докт. филол. наук. – Майкоп, 2011. –398 с.

¹⁷ Лютикова В. Д. Языковая личность: идиолект и диалект: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Екатеринбург, 2000. – 41 с.

¹⁸ Лутовинова О. В. Языковая личность в виртуальном дискурсе: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Волгоград, 2013. – 42 с.

¹⁹ Кузневич З.А. Языковая личность в литературно-художественном дискурсе Эрнеста Хемингуэя: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Иркутск, 1999. –22 с.; Ишкова Т.Н. Концепт языковой личности в английском языке в сопоставлении с русским языком: На примере анализа вариантов переводов пьесы Б. Шоу «Пигмалион»: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Омск, 2002. – 28 с.; Нормуродова Н. Выражение языковой личности в художественном диалоге (на материале английского языка): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Самарканд, 2012. – 26 с.; Романова М.С. А.А. Тарковский как языковая личность: способы репрезентации в поэтическом тексте: Дисс. ... канд. филол. наук. – Махачкала, 2015. –171 с.; Чурилина Л.Н. «Языковая личность» в художественном тексте. – М.: Флинта, 2017. – 239 с.; ва бошқалар.

Лисоний шахс типлари инсоннинг яратган нутқи (тузган матни) асосида белгиланар экан, бундай нутқда унга хос сифатларнинг намоён бўлиши лисоний шахс типларини белгилашда муҳим ўрин тутди. Масалан, бошлиқ нутқи лисоний шахснинг ижтимоий мавқеига кўра типини ҳосил қилса, ўқитувчи ёки депутатнинг нутқи лисоний шахснинг касб-кори, машғулотига кўра типини ҳосил қилади. Ҳатто нутқ эгасининг характер-хусусияти, мулоқот жараёнида танлаган нутқий таъсир кўрсатиш усули кабилар асосида ҳам лисоний шахс типларини ажратиш мумкин. Диссертацияда лисоний шахс типларини белгилашда ўзбек тили эгалари томонидан яратилган кўплаб нутқ (матнлар) турларига таянилди ҳамда мавзунинг кенг қамровлиги ва автореферат ҳажмини инобатга олган ҳолда лисоний шахснинг қуйидаги типларини алоҳида ўрганилди: **I. Нутқда шахсига хос сифатларни намоён этишига кўра лисоний шахс типлари:** 1) нутқда ижтимоийлик белгисини намоён этувчи лисоний шахс типлари; 2) нутқда ёш хусусиятини намоён этувчи лисоний шахс типлари; 3) нутқда қайси жинсга мансублигини намоён этувчи лисоний шахс типлари; 4) нутқда миллати ва қайси тил вакили эканлигини намоён этувчи лисоний шахс типлари.

II. Якка шахс ёки жамоа нутқини англатишига кўра лисоний шахс типлари: 1) индивидуал лисоний шахс типи; 2) жамоани акс эттирувчи лисоний шахс типи. Қуйида ушбу тасниф асосида лисоний шахс типларига қисқача тавсиф бериб ўтамыз.

Тил эгаларининг ижтимоийлик жиҳатдан тавсифи кенг тушунча бўлиб, шахсларнинг ижтимоий мақоми, ижтимоий вазифаси ва ижтимоий позицияси кабиларни қамраб олади. Бу жиҳатдан лисоний шахс типлари ҳам ранг-баранг ва ички турларга эга бўлади. Масалан, тил эгаларининг касб-кори, профессионал фаолиятига кўра лисоний шахснинг қуйидаги типларини ажратиш мумкин: ўқитувчи лисоний шахси, сотувчи лисоний шахси, қурувчи лисоний шахси, шифокор лисоний шахси кабилар. Масалан, қуйидаги матнда даллол лисоний шахси намоён бўлган:

– *Ҳа янга, улоқчага харидор чиқмаяптими? ... – Мушукдеккина эчки экан. Бўғоз бўлганми? – Эй янга, гап бундай мен холис одамман, кўриб турибман, боядан бери туравериб, саргайиб кетдингиз. Хўп десангиз, молингизни сотиб бераман. Аммо чўтални олдиндан келишиб оламиз:йигирма беш сўм!.. – Қанча сўраяпсиз ўзи?... – Беш юз сўмга говмиш сизир беради-ку! Ҳозир бозор арзон. Қиш келяпти, янга! Ем ташвиши бор...* (Ў.Ҳошимов)

Ушбу матнда даллоллар нутқда учраб турадиган ўзига хос ифодалар қўлланган: *харидор чиқмаяптими, холис одамман, молингизни сотиб бераман, чўтални олдиндан келишиб оламиз, қанча сўраяпсиз ўзи, ҳозир бозор арзон.* Инсоннинг касбий фаолияти, шуғулланадиган машғулоти билан боғлиқ бундай ифодалар нутқнинг ижтимоийлик белгиси билан ажралиб туришини кўрсатади.

Нутқ эгаларининг ижтимоий мавқеига кўра бошлиқ лисоний шахси, котиба лисоний шахси, фирма раҳбари лисоний шахси, колхоз раиси лисоний

шахси кабиларни ажратиш мумкин. Қуйидаги парчани таҳлил қиламиз: *Отақўзи кулги босилишини кутиб турди-да, қовоғини уйиб: – Бугун йигирма биринчи май... – Ғўза эхсак бўладими, бобо деҳқонлар? ... Бўлмаса бундай қиламиз: мен ҳозир... туманга чигитга кетаман. Наимжон, сиз қишлоққа борасиз. Котибага ... Холидаҳонга айтасиз. Ҳар бригадadan ўн кишидан олиб юз киши тўпласин. Тушга қолмай одамларни машинага солиб, беш-олтита трактор билан бу ерга етиб келасиз! Али мўйлов! Сиз Наимжон келгунча одамларга бош-қош бўп турасиз. Ариқ ва зовурларни тозалаб, чигит экишга тайёрланаверасиз. Вазифа ойдинми? Ойдин бўлса – гап тамом. Ишни бошладик!* (О.Ёқубов)

Берилган матнда колхоз раиси (Отақўзи)га хос лисоний шахс типи намоён бўлган. Отақўзи нутқида қўлланган буйруқ гаплар (*Наимжон, сиз қишлоққа борасиз. Котибага ... Холидаҳонга айтасиз. Ҳар бригадadan ўн кишидан олиб юз киши тўпласин, Тушга қолмай одамларни машинага солиб, беш-олтита трактор билан бу ерга етиб келасиз!* кабилар), ўзига хос мурожаат шакли (*Али мўйлов!*), сўроқ гап тури (*Вазифа ойдинми?*) ҳамда қатъийлик, чўрткесарлик каби хислатлар акс этган “*Ойдин бўлса – гап тамом. Ишни бошладик!*” жумлалари ва, ниҳоят, нутқ мазмуни (чигит экиш ҳақида эканлиги) матн эгасининг колхоз раиси эканлигидан далолат беради.

Тил эгаларининг ёши ҳам уларнинг нутқида жиддий таъсир кўрсата олади. Айниқса, кичик ёшдаги болаларнинг нутқи уларга хос махсус лексика, окказионал лексик, синтактик бирликларга бойлиги билан ажралиб туради. Боланинг нутқи бевосита эгасининг ёшига ишора қилиб туради. Бу ҳақда фикр юритар экан, М.Қурбонова қуйидагиларни баён қилган: “Болаларнинг мулоқот жараёнида қандай нутқий акт турини танлаши уларнинг психологик ҳолати, айниқса, ёш хусусиятлари билан боғлиқ ҳолда амалга ошади. Масалан, мактабгача ёшдаги болалар кўпроқ сўроқни ифода этувчи нутқий акт шаклларида фойдаланадилар. Бу ҳолат уларнинг ташқи оламни билишга ўта қизиқувчанликлари билан боғлиқ. Хусусан, уч ёшли болаларда нутқий мулоқот асосан сўроқ актларидан ташкил топади”²⁰.

Худди шундай, буви, боболаримиз нутқи орқали ҳам нутқ эгаларнинг ёш хусусиятлари ҳақида маълумот олиш мушкул эмас. Масалан:

– *Қўшганинг билан қўша қари, болам, – деди-ю, тик турган одамларга ўгирилди. – Болаларим... – Мана шу хонадондан қут-барака аримасин. Умид билан бир ёстиққа бош қўйган икки ёш ували-жували бўлсин... – Халойиқ... – Шу хонадонда яна бир одам бор: бола, нораства! Шомурод шу болани опичлаб катта қиляпти. Илоё шу йигитчаниям умри узоқ бўлсин. Бахти безавол бўлсин!* (Ў.Ҳошимов)

Матнда қўлланган дуолар, мурожаат шакллари (*болам, болаларим, халойиқ*) нутқ эгасининг ёши улуғлигини кўрсатади. Англашиладики, нутқ жараёнида тил эгаларининг ёш хусусияти билан боғлиқ ҳолда махсус бирликларнинг танланиши тилга шахснинг ёш хусусиятлари таъсир

²⁰ Қурбонова М. Ўзбек болалар нутқининг прагматик хусусиятлари: Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2018. – Б.31.

кўрсатишини далиллайди. Тил эгаси ёш хусусиятининг нутқда реаллашуви асосида болалар нутқига хос лисоний шахс типлари, катталар нутқига хос лисоний шахс типларини ажратиш мумкин.

Болалар нутқига хос лисоний шахс типларини ўз навбатида яна ички турларга ажратиш мумкин: кичик ёшдаги болалар нутқига хос лисоний шахс типи, катта ёшдаги болалар нутқига хос лисоний шахс типи, ўсмирлар нутқига хос лисоний шахс типи кабилар. Худди шундай, катталар нутқига хос лисоний шахс типларини ҳам ички турларга ажратса бўлади: ёшлар нутқига хос лисоний шахс типи, ўрта ёшдагилар нутқига хос лисоний шахс типи, кексалар нутқига хос лисоний шахс типи каби. Қуйидаги мисолга эътибор қаратамиз:

– *Хўш, ўлган куним унча ҳаражат бўлмайди. Ўлимлик пулимдан уч кило чой оласан, йигирма бешни гўрковга берасан, кафанлигим бор. Ҳар якшанба, пайшанба кунни маҳалладан етти-саккиз киши кириб қуръон ўқиб, ош еб кетади. Еттимда ош дамлайсан, нон ёптирасан, йигирмамда қўй сўйиб, ош дамлайсан, етти маҳалланинг мачитидан одам келади. Ундан кейин қирқим бўлади. Бунда ҳам катта харж бўлади. Катта, кичик ҳайитим, ифторлигим, йиллигим, қорёғдим, гулисурхим бўлади... Хўш, шуларга бир ниманг борми?... (С.Аҳмад)*

Ушбу матнда кекса одам (чол)нинг фикр-мулоҳазалари акс этган. Матн мазмуни ва уни ифода этиш учун танланган бирликлар нутқ эгасининг кекса инсон эканлигидан далолат беради. Нутқ эгасининг суҳбатдошига нисбатан сенсираб мурожаат қилиши, суҳбатдошининг эса уни сизлаб гапириши суҳбатнинг чол ва кампир ўртасида бўлиб ўтганини англатади.

Тил эгалари нутқи орқали қайси жинс вакили эканини ҳам кўрсатиб туради. Бу жиҳатдан лисоний шахснинг қуйидаги типларини ажратиш мумкин: аёллар нутқига хос лисоний шахс типи, эркаклар нутқига хос лисоний шахс типи.

Ўзбек тилида нутқнинг гендер хосланишида қуйидаги лингвистик ва экстралингвистик воситалар муҳим роль ўйнайди: 1) ноадабий қатламга хос махсус бирликлар; 2) ҳиссий бўёқдор сўзлар, коннотатив ифодалар; 3) эркак ва аёллар нутқига хос алоҳида қўлланишлар; 4) баҳо муносабатини ифодаловчи бирликлар; 5) касбий терминлар; 6) интонация, талаффуз темпи; 7) новербал воситалар (хатти-ҳаракат, мимик ифодалар) ва бошқалар. Бу хусусиятлар нутқнинг эркак ёки аёлга тегишли эканлигига ойдинлик киритишга хизмат қилади. Қуйидаги матнни таҳлил қиламиз:

– *Кеча мани шундай сўкди, шундай сўкди, йигитгина ўлгур! ... – Онамни сўкди-я, бўйгинанг гўрда чиригур... – Кечқурун ўсма эзиб қўювдим. Шу савил қуриб қолмасин, деб қошимга қўя қолувдим. Ҳа, мошкичири жиндак тагига олиб, қотиб кетибди. Шунгайм ота гўри қозихонами? “Пардоз-андоз қилгандан кўра овқатингга қарасанг ўласанми!” дейди-я, гўрсўхта! Ҳа, пардоз қилсам, ўйнашимга қипманми, қирчинингдан қийилгур! Қирмочми, баломи, захрингга еявермайсанми, ергина ютгур! Хаҳ, онамни сўккан тилларинг танглайингга ёпишгур! Тагин нима дейди, денг? Айбни менга тўнкайди: тилинг бир қарич, дейди. (Ў.Ҳошимов)*

Ушбу парчада қўлланган қарғишлар (*йигитгина ўлгур, қирчинингдан қийилгур, ергина ютгур, тилларинг танглайингга ёпишгур, тилларинг жодида қийма-қийма бўлсин-а, оғзи-бурнингдан лахта-лахта қонинг келгур*), баҳо муносабатини ифодаловчи бирликлар (*гўрсўхта, савил*), такрор асосида ҳосил қилинган коннотатив ифодалар (*шундай сўкди, шундай сўкди, қийма-қийма бўлсин-а*), аёллар нутқиға хос қўлланишлар (*ўсма эзиб қўювдим, қошимға қўя қолувдим, пардоз қилсам, вой, нега қарғамас эканман*) нутқнинг гендер хусусиятини намоён қилган. Нутқнинг интонацион хусусиятлари (риторик сўроқ, ундов интонацияси кабилар) ҳамда матнда акс этган ўсма қўйиш, пардоз қилиш, мошкичирини тагига олдириш каби воқеалар ҳам нутқнинг гендер хусусияти ҳақида маълумот беради.

Лисоний шахс типлари шахсларнинг миллатига кўра ҳам белгиланади. Бу белгига кўра лисоний шахснинг қуйидаги типларини ажратиш мумкин: ўзбек миллатига хос лисоний шахс типи, қозоқ миллатига хос лисоний шахс типи, рус миллатига хос лисоний шахс типи ва ҳоказо.

Муайян миллатга хослик, аввало, шахс эгаллаган миллий тил орқали намоён бўлади. Аммо бу қатъий ҳолат эмас. Нутқда воқеланган тил унинг эгаси мансуб бўлган миллатни ҳар доим ҳам аниқ кўрсатавермайди. Баъзи кишилар бир неча тилда ўз она тилидек сўзлаша оладилар. Бундай вазиятда нутқ тил эгасининг миллатини намоёйиш этишга ожизлик қилади. Қуйидаги матннинг ифода тили унинг татар миллатига мансуб шахс томонидан яратилганлигини англатади: – *Исанмисиз? – Китти сволиш! Яна ўйнашига китти паразит. – Разводға бирам! Алиментға дабитса итам! – Ай, ни бўлса бўлар! Судға бирам.* (Ў.Ҳошимов)

Миллатга хос белгилар тил эгасининг нутқида намоён бўлган миллий-маданий қадриятлар, менталитет, миллий онг ва дунёқараш орқали эстралингвистик усулда юзага чиқса, нутқда қўлланган эквивалентсиз лексика, миллий перцепент бирликлар, ўзига хос ўхшатишли қурилма ва иборалар лингвистик усулда бевосита нутқ эгасининг миллатига ишора қила олади. Масалан: – *Суюнчи беринглар, болаларим! ... – Тогангни тўйи юришиб қолди. Насиб этса, майрам кунини – никоҳ! ... – Илоё қўшгани билан қўша қарисин, ўзидан кўпайсин. Сенларгаям яхши жойлардан ато қилсин! Аввал синглингни тўйинини қиламиз-да, ўғлим?... – Таомилда қиз бола олдин узатилади, болам... – Синглингни тўйига сен бош бўласан, сенинг тўйингга Робия бош бўлади. – ... Келин бўлмиш Раънохон икки жаҳоннинг бири! Уч марта совчи бўлиб бордим-у, барибир тишмайдиган савдо деб ўйлагандим... Қуда томон охири кўнди. Тўйга бормасаларинг бўлмайди, болаларим! ...* (Ў.Ҳошимов)

Ушбу парчада ифода этилган миллий урф-одат, анъаналар (суюнчи бериш, никоҳ маросими, оилада акадан аввал қиз боланинг узатилиши одати, акаларнинг синглиси тўйига бош бўлиши, совчиликка бориш удуми) нутқнинг миллий хосланганлигини кўрсатади. Шунингдек, нутқ эгаси томонидан қўлланган бошқа тилларга таржима қилинмайдиган *илоё қўшгани билан қўша қарисин, ўзидан кўпайсин, сенларгаям яхши жойлардан ато қилсин* дуолари; *тишмайдиган савдо, юлдузи-юлдузига тўғри келган экан*

иборалари ҳам нутқнинг миллий хосланганлиги, яъни ўзбек миллатига мансуб лисоний шахс типига оидлигини англатади.

Нутқнинг қайси тилда яратилганлиги асосида лисоний шахснинг қуйидаги типларини фарқлаш мумкин: ўзбек тилида сўзлашувчи лисоний шахс типи, рус тилида сўзлашувчи лисоний шахс типи, инглиз тилида сўзлашувчи лисоний шахс типи каби. Шуниси характерлики, матн тили орқали унинг эгасининг миллатини англаш баъзан қийинчилик туғдиради. Кўпинча муайян тилда сўзланган нутқ унинг эгасининг қайси тил вакили эканлигини кўрсатса-да, миллатини фарқлашга имкон бермаслиги мумкин. Қуйидаги матнни таҳлил қиламиз:

Алимқулнинг оловли нигоҳларидан талай вақтгача гаши келиб юрган Захро ниҳоят бир куни деди: – Чё смотриш? – улар ўзаро русча гаплашарди. Алимқул юрак ютиб жавоб қилди: – Потому что вы очень соблазнительны. – Это я знаю, и к тому же мне это тысячи раз повторяли. Так, что отвали. – Конечно, я прошу прошение, если этим Вас обидел. Но мне кажется Вы далеко не обижены. – И откуда у тебя такая уверенность? – Оттуда, откуда и вы сами... (У.Хамдам)

Ушбу матнда асар қаҳрамонлари – Алимқул ва Захронинг ўзаро суҳбати акс этган. Рус тилида амалга оширилган диалогик нутқ тил эгаларининг рус миллатига мансублигини англатмайди. Персонажлар исми ҳамда асар муаллифининг “улар ўзаро русча гаплашарди” изоҳи матнда ўзбек миллатига мансуб йигит ва қизнинг суҳбати берилганлигини кўрсатади. Англашиладики, нутқнинг қандай тилда ифода этилиши ҳар доим ҳам унинг эгаси мансуб бўлган миллатни кўрсатавермайди. Шу боис бундай вазиятларда бадий асарларда асар муаллифи томонидан нутқ эгасининг исми, миллати алоҳида қайд этиб кетилади.

Индивидуал лисоний шахс типи якка шахс нутқи асосида белгиланади. Якка шахснинг оғзаки мулоқот жараёнида яратган нутқи алоҳида лисоний шахс типини ҳосил қилса, ёзма характердаги нутқи (тушунтириш хати, аризаси, илтимосномаси, даъво хати кабилар) асосида индивидуал лисоний шахс типини фарқлаш мумкин бўлади. Рус тилшунослари И.В. Ружицкий, Э.А. Ружицкая, С.Н.Шепелевалар Ф.М.Достоевскийнинг “Бесы” романи қаҳрамони Федька нутқига хос индивидуалликни аниқлашда қуйидаги жиҳатларга эътибор қаратишган: 1) персонаж сўз бойлиги, нутқда сўзшаклларининг частотасига кўра тақсимланиши, яъни бирдан ортик қўлланиши; 2) нутқда қўлланган лексик бирликларнинг услубий жиҳатдан маркирланганлиги; 3) турли барқарор бирикмалар: мақоллар, маталлар, прецедент матнга ҳаволалар ва бошқаларнинг мавжудлиги; 4) синтактик ўзига хослик; 5) бошқа қўлланишлар, масалан, символик маънодаги сўзлар²¹.

Албатта, бу белгилар нутқнинг индивидуаллигини кўрсатишга хизмат қилади. Шунингдек, нутқда сўзловчининг воқеликка муносабати, рухий кечинмалари тасвири ҳам нутқни индивидуаллаштиришга олиб келади.

²¹ Ружицкий И.В., Ружицкая Э.А., Шепелева С.Н. Языковая личность Федьки-Каторжника: индивидуальное и коллективное // Вопросы психолингвистики. [file:///C:/Users/1/Downloads/yaz-kovaya-lichnost-fedki-katorjnika-individualnoe-i-kollektivnoe%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/1/Downloads/yaz-kovaya-lichnost-fedki-katorjnika-individualnoe-i-kollektivnoe%20(1).pdf)

Жамоа нутки, асосан, ёзма шаклда яратилиб, муайян жамоанинг қарашлари, хулосалари, таклиф-мулоҳазалари, тавсиялари, эътироз ва талабларини акс эттиради. Жумладан, муайян жамоа номидан ёзилган расмий хатлар, баённома, таклифнома кабилар жамоа нутқини акс эттиради. Бундай нутқ тури асосида жамоани акс эттирувчи лисоний шахс типини ажратиш мумкин бўлади.

Хуллас, кишиларнинг шахс хусусиятлари уларнинг нутқида турли даражада намоён бўлади. Бу ҳолат тил эгаларини нутқи асосида лисоний шахс типларига ажратиб ўрганишни тақозо этади.

Лисоний шахс типларини белгилашда нутқ эгаларининг шахс хусусиятларини акс эттиришга хизмат қилувчи махсус тил бирликлари – индикаторлар муҳим ўрин тутаяди. Бундай тил бирликлари нуқ эгасининг индивидуал тарзда дунёни лисоний тасвирлашида алоҳида аҳамиятга эга.

Лисоний шахс типини шакллантиришга хизмат қилувчи махсус бирликлар нутқнинг миллий-маданий хусусиятларини ҳам намоён қилади. Айниқса, тил эгалари нутқида қўлланган миллий-маданий бирликлар (иборалар, ўхшатишли қурилмалар, мақол, маталлар, эквивалентсиз лексик бирликлар) нутқнинг миллий хосланганлигини кўрсатиб туради.

Бадий асарда лисоний шахс типи нутқида намоён бўлувчи миллий-маданий белги экстралингвистик омиллар орқали ҳам юзага чиқади. Бу ҳақда фикр юритар экан, Н.Нормуродова бадий дискурда лисоний шахс миллий-маданий хусусиятларининг экстралингвистик омиллар (маданият, урф-одат, анъаналар, ҳаёт тарзи кабилар) ҳамда лингвистик омиллар (эквивалентсиз лексика, ибора ва паремиялар, антропонимлар, образли ифодалашнинг стилистик воситалари, ранг ифодаловчилар, миллий-маданий стереотип вазиятларда миллий характер, менталитетнинг ўзига хос жиҳатларини акс эттирувчи тавсифий матнлар, хориж бирликларининг ишлатилиши) орқали юзага чиқишини қайд этади²².

Албатта, ҳар бир тил эгаси ўз шахсий сифатларидан келиб чиққан ҳолда нутқида махсус бирликларни танлаб ишлатади. Масалан, шифокорлар нутқида тиббиёт терминларининг тез-тез қўлланиши табиий. Ёки болалар нутқида уларга хос окказионал қўлланишларнинг учраши кўп кузатилади. Аёллар ва эркалар нутқида ҳам ўзига хос махсус бирликлар кўзга ташланади. Нутққа бундай бирликларнинг танлаб киритилиши баъзан нутқ вазияти, коммуникатив мақсад билан боғлиқ бўлса, баъзан шахсга хос сифатлар (касби, машғулоти, жинси, ёши, ижтимоий мақоми, руҳияти, миллий-маданий қарашлари кабилар)нинг беихтиёр тилга кўчиши билан алоқадордир. Ҳар икки ҳолатда ҳам бундай бирликлар нутқ эгасига лисоний шахс сифатида тавсиф беришга ёрдам беради.

Коммуникация жараёнида шахс сифатларини юзага чиқаришга хизмат қилувчи бирликлар ичида нутқ эгаларининг касбий фаолияти доирасида қўлланувчи бирликлар муҳим ўрин тутаяди. Кишилар касбий фаолиятга кўп

²² Нормуродова Н. Выражение языковой личности в художественном диалоге (на материале английского языка): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Самарканд, 2012. – С.8.

вақт сарфлашгани боис уларнинг нутқида касб-корга оид бирликлар фаол қўлланилади. Шу нуқтаи назардан ўқитувчининг нутқи шифокор ёки деҳқоннинг нутқидан сезиларли фарқ қилади. М.С.Силантьеванинг фикрича, профессионал дискурсни яратар экан, лисоний шахс, бир томондан, унда ўз индивидуал жиҳатларини акс эттиради. Бошқа томондан, профессионал фаолият муайян мулоқот шартлари ва талабларни тақозо этувчи аниқ коммуникатив вазиятдаги ҳаракат бўлиб, лисоний шахсдан коммуникатив стратегия ва муваффақиятли мулоқотни таъминлашга хизмат қилувчи қатъий тил воситаларини қўллашни талаб қиладики, бу вақтда лисоний шахсга хос индивидуаллик профессионаллик заруратига ўрин бўшатиб беради²³.

Дарҳақиқат, касбий фаолият доирасида яратилган ҳар қандай дискурс оила даврасида ёки бошқа бир нутқ шароитида яратилган дискурсдан фарқ қилади. Касбий фаолият дискурсга ўз талабларини қўяди, унда профессионал этика ва адабий тил меъёрларига қатъий риоя қилинади. Нутқ эгаси жамият томонидан белгиланган нутқ одобига амал қилади, шунингдек, дискурсни яратишда тингловчиларнинг миллий-маданий қарашларидан келиб чиққан ҳолда иш қўради.

Диссертациянинг учинчи боби **“Бадиий асарда лисоний шахс типларининг яратилиши”** деб номланган. Ушбу бобда бадиий асарда лисоний шахс типларини ажратиш масаласи ёритилган ҳамда ёзувчи лисоний шахси, персонаж лисоний шахс типлари фарқланиб, уларга тавсиф берилган. Шунингдек, Ў.Ҳошимовнинг **“Икки эшик ораси”** романида яратилган лисоний шахс типларига тавсиф берилган.

Бадиий асар шахс лисоний қобилиятининг маҳсули сифатида унинг олам ҳақидаги тасаввурлари ва қарашлари, руҳияти, атроф-муҳитга бўлган муносабатини акс эттирувчи восита ҳисобланади. Ижодкор бадиий асарда **“жонли нутқ”** ярата олса, унга шахсига хос сифатларни кўчира олса, тил бирликларидан ўринли ва мақсадга мувофиқ фойдалана олиш қобилиятини намоён этса, у лисоний шахс даражасига кўтарилади. Шу билан бирга, бадиий асар ҳам ижодкорнинг лисоний шахс мақомига эга бўлиши учун муайян талаб ва шартларни қўяди. Бундай талаблар сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: ижодкор яратган матнда акс этган нутқнинг **“жонли”** нутқ даражасини эгаллаши, яратилган матннинг китобхон томонидан аниқ ва тўғри идрок этилиши, матннинг ёлғон тасаввурлар ҳосил қилмаслиги, матн китобхонни тасвирланаётган воқеа-ҳодисага ишонтира олиши кабилар.

Бадиий асар ҳар хил касбий фаолият билан шуғулланувчи, турлича ёш, жинс, руҳият, характерга эга кишиларнинг нутқий ҳаракатларини акс эттирувчи манба сифатида аҳамиятлидир. Шу боис бадиий асарда бир-биридан фарқланувчи турли лисоний шахс типларини ажратиш мумкин.

Бадиий асарда лисоний шахс турлича намоён бўлади. Н.Нормуродованинг фикрича, бадиий диалогда лисоний шахс – бу нутқ

²³ Силантьева М.С. Элитарная языковая личность в профессиональном дискурсе: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Пермь, 2012. – С.10.

яратиши ҳамда идрок этиши шарт қилиб қўйилган персонажларнинг қобилиятлари ва тавсифлари жамланмаси бўлиб, у тилнинг семантик-стилистик мураккаблик даражаси, лисоний шахсга тавсиф беришда коммуникатив-прагматик, концептуал-когнитив омилларнинг лисоний репрезентацияси характерига кўра фарқланади²⁴. Бу ўринда бадий асарда нафақат персонажлар, балки ёзувчи лисоний шахсининг ўрнига ҳам эътибор қаратилиши мақсадга мувофиқ.

Бадий асарда лисоний шахс типларини ажратишда, бизнингча, қуйидаги жиҳатлар инобатга олиниши мақсадга мувофиқ: 1. Адиб ёки у яратган персонажнинг нутқ (матн) ярата олганлиги. 2. Адиб ёки у яратган персонаж нутқида унинг лисоний қобилятининг намоён бўлганлиги. 3. Адиб ёки у яратган персонажнинг шахсига оид сифатларнинг тилда намоён бўлганлиги.

Тадқиқотда бадий асар муаллифи нутқи орқали *ёзувчи лисоний шахси* ҳамда у яратган персонажлар нутқи орқали *персонаж лисоний шахси* типлари аниқланиб, уларнинг асардаги мақомига баҳо берилган.

Маълумки, ҳар қандай бадий асар иждоқорнинг индивидуал нутқи асосида яратилувчи асар ҳисобланади. Шу боис унда, аввало, ёзувчи лисоний шахси намоён бўлади. Ш.Сафаров қайд этганидек, муаллиф яратган матн олам манзарасини воқелантиришнинг индивидуал шакли, бунда нутқ субъекти лисоний шахс сифатида намоён бўлади²⁵.

Кузатишларимиз шуни кўрсатадики, лисоний шахс типлари, аввало, бадий асар турига кўра фарқланади. Лирик шеърларда асосий ҳолларда ёзувчининг якка ўзи лисоний шахс типини ҳосил қилади. Мураккаб сюжетли асарларда эса ёзувчи нутқи ва у яратган персонажлар нутқи фарқланади. Бу жиҳатдан бадий асарда дастлаб ёзувчи лисоний шахси ва персонажлар нутқи асосланган лисоний шахс типларини ажратиш лозим бўлади. Бадий асарнинг ҳамма турида ёзувчи асарнинг бошидан охиригача лисоний шахс мақомида бўлади. У ўз нутқи орқали гоҳида нотиклик вазифасини бажарса, гоҳи ҳиссиётларини ошкора ёки яширин ифода этувчи тил эгаси сифатида гавдаланади, баъзан ўз персонажларини ҳаракатлантирувчи “йўлбошчи” сифатида намоён бўлади. Ёзувчининг нутқи оддий тавсиф руҳида ҳам, баъзан ҳиссиётларга тўла кўринишда ҳам бўлади. Ёзувчи бадий матнда қандай мавқени эгалламасин, унинг нутқи алоҳида лисоний шахс типи, яъни ёзувчи лисоний шахсини ҳосил қилади.

Шуниси характерлики, таржима асарларида ёзувчи лисоний шахсининг ўрнини *таржимон лисоний шахси* эгаллайди. Ш.Сафаров таржимон лисоний шахсига нисбатан “иккиламчи лисоний шахс” терминини қўллашни маъқул кўради. Унинг фикрича, иккиламчи лисоний шахс модели мураккаб тузилишга эга, унинг шаклланиши бошқа бирор бир тил тизими ҳақидаги билимга эга бўлиши билан тугамайди, бу жараён, аслини олганда, ягона бир шахс лисоний онгида она тили ва чет тиллари замирида кечадиган оламнинг

²⁴ Нормуродова Н. Кўрсатилган тадқиқот. – Б.7.

²⁵ Сафаров Ш. Таржимоннинг лисоний шахс сифатида бажарадиган фаолияти // Хорижий филология. 2018. №3. – Б. 18.

турли лисоний манзалари учрашувидир²⁶. Дарҳақиқат, таржимон бадиий асарда таржима йўли билан “яратган” матнлари билан иштирок этар экан, у бир неча тилларни эгаллаган нутқ эгаси ролини бажаради. Унинг “нутқи” мураккаб тузилишдаги ижодий нутқ бўлиб, унда ҳам ёзувчи, ҳам таржимонга хос сифатлар уйғунлашиб кетади.

Бадиий асарда иштирок этувчи персонажлар, улар қандай (асосий ёки эпизодик) характерда бўлмасин, ҳар бири алоҳида, масалан, косиб, ўқитувчи, она лисоний шахс типини ҳосил қила олади. Кўп сюжетли бадиий асарларда персонаж лисоний шахсининг ички типларини фарқлаш мумкин бўлади. Бироқ бу ўринда қайд этиш лозимки, бадиий асарда ўз нутқи билан иштирок этган ҳар бир персонаж лисоний шахс сифатида гавдаланавермайди. Нутқни яратиш ва идрок этиш қобилиятини намоён этувчи персонаж нутқида шахсга хос сифатлар акс этсагина, бундай нутқ эгаси лисоний шахс даражасига кўтарила олади.

Диссертацияда Ў.Ҳошимовнинг “Икки эшик ораси” романидаги персонажлар нутқи асосида адиб яратган қуйидаги лисоний шахс типлари ажратилди: 1. Нутқида ижтимоийлик белгисини намоён этувчи лисоний шахс типлари: а) нутқ эгаларининг ижтимоий ролини намоён этувчи лисоний шахс типлари: *она лисоний шахси, қайнона лисоний шахси, амма лисоний шахси*; б) лисоний шахсининг касб-кори, машғулотига кўра типлари: *оқсоқол лисоний шахси, колхоз раиси лисоний шахси, қурувчи лисоний шахси, район партия комитети секретари лисоний шахси, солдат лисоний шахси, табиб лисоний шахси, сотувчи лисоний шахси, муаллим лисоний шахси, тикувчи лисоний шахси*). 2. Нутқида ёш хусусиятини намоён этувчи лисоний шахс типлари: *бола лисоний шахси, кичик мактаб ёшидаги ўқувчи лисоний шахси, ўсмир лисоний шахси, катта ёшдаги кишилар лисоний шахси*. 3. Нутқида қайси жинсга мнсублигини намоён этувчи лисоний шахс типлари: а) эркак лисоний шахси; б) *аёл лисоний шахси*. 4. Нутқида миллати ва қайси тил вакили эканлигини намоён этувчи лисоний шахс типлари: *ўзбек миллатига мансуб лисоний шахс типи, татар рус миллатига мансуб лисоний шахс типи, рус миллатига мансуб лисоний шахс типи*; қайси тил вакили эканлигига кўра: *ўзбек тили эгаси лисоний шахси, татар тили эгаси лисоний шахси, рус тили эгаси лисоний шахси*. 5. Якка шахс ёки жамоа нутқини акс эттирувчи лисоний шахс типлари.

Қуйида асарда яратилган айрим лисоний шахс типларига тавсиф бериб ўтамиз. “Икки эшик ораси” романида жуда кўп ўринда онанинг нутқий портрети яратилган. Қуйидаги матн ҳам бунинг ёрқин намунасидир:

Вой, ўлмасам! Яна ўша шум хаёлга боряпманми? Кимсаним, жон болам, кечир, гуноҳкор онангни! Биламан, Худо кўрсатмасин, шаҳид кетган бўлсанг, арвоҳинг чирқиллайди. Тирик бўлсанг, эртага келиб ёқамдан оласан. «Нима қилиб қўйдинг, шумкампир, сенам онамисан, имонсиз», дейсан! Нима десанг ҳаққинг бор. Қайси она ўз юрагини ўзи сугуриб тупроққа ташлайди? Қайси она ўз боласига ўзи хиёнат қилади? Қандоқ қилай, жоним болам? Ўзинг ўйла,

²⁶ Сафаров Ш. Кўрсатилган мақола. – Б. 13.

ахир. Робиям, сенинг Робиянг, қовжираган гулдек кўзимнинг олдида сўниб боряпти. Ёши ўттизга қараб кетяпти, ўғлим! Совчилар «қари қиз» деб қадамини узиб қўйганигаям анча бўлди. Онангнинг гуноҳидан ўт, Кимсан! Бу ният хаёлимга келганига анча бўлганди. Аммо бировга айтиш у ёқда турсин, ўйлашигаям қўрқиб юривдим. Бугун тоғанникидаги мана бу «томоша»ни кўриб... Ақалли шу норасида гўдак ҳурмати, онангдан ўпкалама, болажоним!

Берилган нуткий парчада қўлланган вой, ўлмасам; жон болам, гуноҳкор онанг, Худо кўрсатмасин, шумкамтир, сенам онамисан, жоним болам, онангнинг гуноҳидан ўт, онангдан ўпкалама, болажоним бирликлари нутқ эгасининг изтиробини акс эттириш билан бирга, унинг шахсий сифатлари – она эканлиги, жинси, руҳияти ҳақида ҳам маълумот беради. Бу ўринда нутқ эгаси томонидан айтилган Совчилар “қари қиз” деб қадамини узиб қўйганигаям анча бўлди жумласи ҳам унинг аёл жинсига мансублигини англаатади.

Ў.Ҳошимов она лисоний шахсини яратар экан, унда қуйидаги жиҳатларга алоҳида эътибор қаратган: 1) нутқнинг эмоционаллиги ва ҳиссиётларга бой бўлиши; 2) нутқнинг онанинг психологик ҳолати, кечинмаларини акс эттириши; 3) нутқнинг оналарга хос тарзда “юмшоқ” ифода этилиши; 4) оналар нутқида ўзбек нутқ одоби меъёрларига амал қилиниши; 5) нутқнинг услубий хосланиши ва тўғри тузилиши; 6) нутқи орқали оналарнинг миллий-маданий қадриятларга муносабатини акс эттириш.

“Икки эшик ораси” романининг марказий образларидан бири оқсоқол бува образидир. Оқсоқолнинг турли вазиятларда сўзлаган нутқлари дунёқараш, воқеликка муносабати, руҳий ҳолати, касбий фаолияти, ижтимоий мавқеи ва роли кабилар ҳақида кенг маълумот бера олади. Оқсоқол нутқидан олинган қуйидаги парчада унинг урушга бўлган муносабати, руҳий ҳолати намоён бўлган: – *Болаларим!... – Дунёда ҳамма нарса унутилади... – Аммо локин фарзанд догани унутиб бўлмайди... – Болаларим! ... – Эс-ҳуши жойида одам ўзи ётган бешикни ўзи тепиб синдирмайди. Эс-ҳуши жойида одам ўз уйига ўт қўймайди. Эс-ҳуши жойида одам ўз онасига қўл кўтармайди. Аммо ер юзида ҳалиям янги уруш очишни хаёл қилаётган номардлар бор. Энди уруш бўлмасин десаларинг, мана шу қўшалоқ ҳайкални тавоф қилинглар. Бу... – Бу... табаррук ҳайкал. (449-бет)*

Қуйидаги матнда эса оқсоқол меҳрибон бобо сифатида намоён бўлган. Матн орқали оқсоқолнинг миллий қадриятларга муносабати, хусусан, оила, фарзанд ҳақидаги қарашларини англаш мумкин: – *Гап бундай!... – Сен – Башорхон, эсли жувонсан. Потмамнинг ёши боласи йўқ, биласан, бўлмаса, бола ўзимиздан ҳам ортмасди. Тўғри, колхозда эмизиклик хотинлар озмас. “Туя” сартарошнинг хотини ўғил туққан. Хирмонтепалик Меливойниям Ҳасан-Ҳусани бор. Локин бу ... – Эшикма-эшик юрса... – Думаники яқин. Болага аммаси қарайди. Эмизиш – сендан. Уқдингми?... – Гап шу!... – Бугундан бошлаб шу икки нораства ака-сингил бўлди. Локин зинҳор-базинҳор оғзингдан гуллаб юрма. – Сен ҳам.. – Бегуноҳ гўдакни маломатга қолдирсаларинг хапа бўламан! (531-бет)*

Шуниси характерлики, романда оқсоқол нутқи орқали колхоз раиси лисоний шахси ҳам ҳосил қилинган. Оқсоқолнинг турли нутқ кўринишлари таҳлили шуни кўрсатдики, Ў.Ҳошимов бу образни яратар экан, унинг нутқига алоҳида эътибор қаратган. Оқсоқол мураккаб образ. У бир ўринда бобо, эр ролида келса; бошқа ўринда колхоз раиси ролини бажарган. Ў.Ҳошимов оқсоқолнинг ҳар бир ролига хос алоҳида нутқ турларини ярата олган. Бу адибнинг нутқ эгасининг ижтимоий роли, вазифасига қараб тил воситаларини танлай билиш маҳоратига эга эканлигидан далолат беради.

“Икки эшик ораси” романида лисоний шахснинг бола лисоний шахси типи ҳам яратилган. Болаларга хос хусусиятларнинг нутқда намоён бўлишини романдан олинган куйидаги диалогик нутқда кузатиш мумкин:

– Ёбияпа! ... – Бувимла эттилаки, овсинлайи укалайиникига кетибдила. Укалайи уюшга кетайкан. Бувамла кутаймага бояйканла... Уйингга обориб қўяман. Қоронғида қўрқиб юрмагин. – Қўйиқмийман, ҳайий, Ёбияпа!...

Ушбу парчада бола томонидан ҳосил қилинган нутқий актда *р* товушининг талаффузи (*Ёбияпа, овсинлайи, укалайиникига, укалайи, уюшга, кетайкан, кутаймага, бояйканла, қўйиқмийман, ҳайий* морфологик шаклларида) орфоэпик меъёрга мувофиқ эмас. Нутқдаги бу қўлланиш нутқ эгасининг ёши ҳақида тасаввур уйғотишга хизмат қилган. Асосан, кичик ёшдаги болалар нутқида кузатиладиган бундай фонетик ўзгаришлар катталарда бола нутқидан завқланиш ҳиссини ҳосил қилиши жиҳатидан аҳамиятли.

Ў.Ҳошимовнинг “Икки эшик ораси” романида эркак ва аёлларнинг ўзига хос нутқий портретлари ҳам чизилган. Куйидаги матн бунинг ёрқин далилидир: ... – *Олтита болам ейман, ичаман деб турибди. Тўрттаси мактабга боради. Онангни эмгурни болаларига биттадан папка обершигаям етмайди-ку, бу қизталоқ! ...*

Ушбу нутқий парчада қўлланган *онангни эмгурни болалари, қизталоқ* бирликлари нутқ эгасининг эркак киши эканлигига ишора қилади. Бу birlikлар ичида гендер белги *онангни эмгурни болалари, қизталоқ* қўлланишларида кучли намоён бўлган. Негаки улар, асосан, ўзбек эркаклари нутқига хос бўлиб, бевосита нутқ эгасининг жинси ҳақида ахборот ташийди.

“Икки эшик ораси” романида Музаффар, Шомурод, Раъно, Робия, Кимсан, Умар Закунчи, оқсоқол, “қора амма”, Парча хола, Мунаввар ва бошқа персонажлар нутқи орқали ўзбек миллатига мансуб лисоний шахс типлари ҳосил қилинган. Ушбу персонажларнинг нутқи орқали бирвақтда уларнинг қайси тил вакили эканлиги ҳам англашилади.

Персонажлар нутқида ўзбек миллатига хос белгиларнинг акс этишида лингвистик (нутқнинг ўзбек тилида яратилиши, нутқда миллий-маданий birlikлардан унумли фойдаланиш, нутқнинг ўзга хос интонацион хусусиятлари кабилар) ҳамда экстралингвистик воситалар (нутқда миллий урф-одат, удум, анъаналарнинг акс этиши, миллий ахлоқ-одоб меъёрларининг тасвирланиши кабилар) муҳим ўрин тутган.

Хуллас, Ў.Ҳошимов “Икки эшик ораси” романида персонажлар нутқи орқали лисоний шахснинг турли типларини ярата олган. Бу эса адиб лисоний

қобилиятининг юксак даражадалиги, ўзбек тили лисоний имкониятларидан моҳирлик билан фойдаланганлигидан далолат беради.

УМУМИЙ ХУЛОСА

1. Лингвоперсонология тилда инсон омили муаммосини ўрганувчи антропоцентрик тилшуносликнинг йўналишларидан бири бўлиб, нутқида шахсга хос хусусиятларни намоён этувчи лисоний шахс назариясини яратиш, лисоний шахснинг миллий тилларга хос типологиясини белгилаш ушбу йўналишнинг марказий масалаларидан бири ҳисобланади.

2. Лисоний шахс нутқ тузувчи ва уни идрок этувчи, тилдан фойдаланиш жараёнида унга ўз шахсий сифатлари билан таъсир кўрсатувчи, жамиятда шаклланган миллий-маданий қарашларни тилда намоён этувчи шахсдир.

3. Лисоний шахс типи нутқида шахсга хос сифатлари, лисоний қобилияти, ўз тилининг имкониятлари, халқ маданияти, жамиятда шаклланган миллий-маданий қарашларни намоён этувчи шахсдир.

4. Ўзбек тилида яратилган нутқ (матнлар) кўринишлари асосида лисоний шахснинг қуйидаги типларини ажратиш мумкин: 1) нутқида шахсга хос сифатларни намоён этишига кўра лисоний шахс типлари; 2) яқка шахс ёки жамоа нутқини англатишига кўра лисоний шахс типлари.

5. Нутқида шахсга хос сифатларни намоён этишига кўра қуйидаги лисоний шахс типлари фарқланади: ижтимоийлик белгисини намоён этувчи лисоний шахс типлари, ёш хусусиятини намоён этувчи лисоний шахс типлари, гендер белгисини намоён этувчи лисоний шахс типлари, миллати ва қайси тил вакили эканлигини намоён этувчи лисоний шахс типлари.

6. Яқка шахс ёки жамоа нутқини англатишига кўра яқка шахс нутқини акс эттирувчи лисоний шахс типлари ҳамда жамоа нутқини акс эттирувчи лисоний шахс типлари фарқланади. Жамоа нутқи кўпинча ёзма шаклда яратилади ва жамоанинг умумий хулосалари, тақлиф-мулоҳазалари, тавсиялари, эътироз ва талабларини ифода этади.

7. Лисоний шахс типларини белгилашда нутқ эгаларининг шахс хусусиятларини намоён этишга хизмат қилувчи махсус тил бирликлари муҳим аҳамиятга эга. Бу вазифада кўпинча касб-корга оид термин ва ифодалар, оккозионал қўлланишлар, сўзлашув нутқига хос чегараланган лексика, диалектал бирликлар келади.

8. Бадиий асар ижодкор лисоний қобилиятининг яратувчанлик имкониятини юзага чиқарувчи адабий манба сифатида аҳамиятли. Яратувчанлик фаолияти жараёнида ижодкорнинг ташқи олам ҳақидаги тасаввурлари, қарашлари, кечинмалари, руҳияти юзага чиқади. Ижодкор бадиий асарда ўз лисоний қобилиятини намоён қилувчи лисоний шахс мақомини эгаллайди.

9. Таржима асарларида ёзувчи лисоний шахси таржимон лисоний шахси билан “ўрин алмашади”. Таржимон бадиий асарда таржима матнлари билан иштирок этар экан, аслият ва таржима тилини эгаллаган нутқ эгаси ролини бажаради. Унинг “нутқи” мураккаб тузилишдаги ижодий нутқ бўлиб, унда ҳам ёзувчи, ҳам таржимонга хос сифатлар уйғунлашиб кетади.

10. Бадиий асарда лисоний шахс типлари лисоний қобилияти – нутқ яратиши ва уни идрок этиши, нутқида шахс сифатлари, қизиқишлари,

воқеликка муносабати, руҳияти кабиларни намоён этиши шарт қилиб қўйилган персонажлар нутқи асосида белгиланади.

11. Бадиий асарда ўз нутқи билан иштирок этган ҳар бир персонаж лисоний шахс сифатида гавдаланавермайди. Нутқ яратиш ва уни идрок этиш қобилятига эга бўлган ва бу хусусиятини бадиий асарда кўрсата олган, нутқи орқали шахсига хос сифатлар, жамиятда шаклланган қарашлар, меъёрлар, миллий-маданий қадриятларни намоён эта олган тил эгаси лисоний шахс даражасига кўтарила олади.

12. Ў.Ҳошимов “Икки эшик ораси” романида лисоний шахснинг қуйидаги типларини яратган: 1) нутқида ижтимоийлик белгисини намоён этувчи лисоний шахс типлари; 2) нутқида ёш хусусиятини намоён этувчи лисоний шахс типлари; 3) нутқида қайси жинсга мансублигини намоён этувчи лисоний шахс типлари; 4) нутқида миллати ва қайси тил вакили эканлигини намоён этувчи лисоний шахс типлари.

**SCIENTIFIC COUNCIL PhD.30/03.12.2019. Fil.70.01 ON AWARD OF
SCIENTIFIC DEGREE OF DOCTOR OF PHILOSOPHY AT KARSHI
STATE UNIVERSITY**

KARSHI STATE UNIVERSITY

NIYAZOVA DILBAR KHOLTEMIROVNA

TYPES OF LANGUAGE UNITS IN FICTION

10.00.01 - Uzbek language

**DISSERTATION ABSTRACT FOR DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD)
IN PHILOLOGICAL SCIENCES**

Karshi-2020

The theme of PhD dissertation is registered by Supreme Attestation Commission at the Cabinet of Ministry of the Republic of Uzbekistan under the number № B2019.4. PhD/Fil 1033

The dissertation was completed at Karshi State University.

The dissertation abstract is published in three languages (Uzbek, English and Russian) on the website of Karshi State University www.karshi.uz and Ziyonet information and educational portal www.ziyonet.uz.

Research Supervisor:

Lutfullaeva Durдона Esonovna
Doctor of Philology, Professor

Official opponents:

Pardaev Azamat Baxronovich
Doctor of Philology

Davlatova Ra'no Haydarovna
Candidate of Philological Sciences

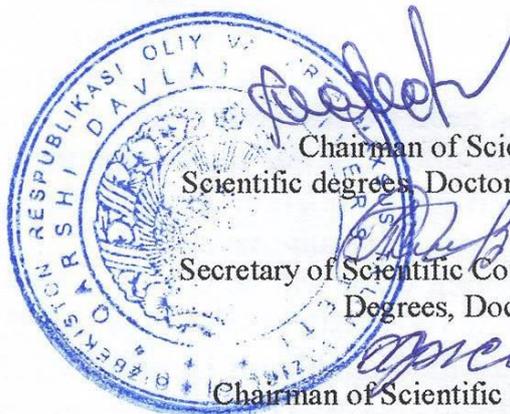
Leading organization:

Fergana State University

Defence of the Thesis will take place at the meeting of the The Degree awarding Research Council number PhD.30.05.2018.Fil.70.01 under Karshi State University on 31 X 2020 at 9:00 o'clock. (Address: 180103, Karshi city, Kochabog street, 17. Phone No.: (0 375) 225-34-13; Fax: (0375) 221-00-56, e-mail: qarshidu@umail.uz).

The dissertation can be found at the Information Resource Center of the Karshi State University (registration number 30). (Address: 180103, Karshi city, Kochabog street, 17. Phone No.: (0 375) 225-34-13; Fax: (0375) 221-00-56; e-mail: qarshidu@umail.uz). Hall of activists of Karshi State University, faculty of the Uzbek philology.

The dissertation abstract was distributed on 24 X 2020.
(Record of Registry № 29 dated 1/22 X 2020).

N.N.Shodmonov
Chairman of Scientific Council awarding
Scientific degrees, Doctor of Philological sciences

G.N.Tojjeva
Secretary of Scientific Council awarding scientific
Degrees, Doctor of Philosophy (PhD)

X.Jabborov
Chairman of Scientific Seminar at the Scientific
Council awarding scientific degrees

INTRODUCTION (Dissertation Annotation by Doctor of Philosophy (PhD))

The aim of the research. In world linguistics, since the last quarter of the last century, the issue of the reflection of human personal qualities in language has become more and more important. In the late twentieth and early twenty-first centuries, the view that the human factor was primary in the problem of the verbalization of language was advanced. In particular, it has been scientifically proven that a text, which is the product of human speech activity, cannot be examined independently of the qualities of the person who created it. In the work in this direction, a person who creates and perceives speech, who demonstrates linguistic abilities in speech, is assessed as a linguistic person and various theoretical views about his speech began to emerge. Examining the language in relation to the personal qualities of the person using it - occupation, age, gender, psyche, social status, etc., has become one of the important tasks of modern linguistics.

In the world of linguistics in recent years, the problem of the linguistic unit, which reflects the linguistic abilities and personal qualities in speech, has led to the formation of a new scientific paradigm - lingvopersonology. One of the main tasks of lingvopersonology is to determine the types of linguistic personality based on speech appearances created in different languages, to study the issue of manifestation of personal qualities of its owner in speech. Although some research is being done in this area, there are also challenges that need to be addressed. In particular, the definition of linguistic personality types based on the speech of the writer and the characters he created in the works of world linguistics is one of the problems awaiting a practical solution. The study of these issues plays an important role in determining the place of the human factor in language.

The ongoing reforms in the development of science and education in our country, in particular, the recent decrees and decisions aimed at enhancing the status of the Uzbek language as the state language, impose responsible tasks on linguists. “During the years of independence, our native language has become a real state language and has emerged as a unique force that mobilizes our people to great achievements in building a free and prosperous life in our country”¹. These calls show the need for research in modern study in the field of linguistics, as well as in other disciplines. In this regard, the topic of the dissertation is devoted to the study of language in relation to the human factor justifies its relevance and importance to today's requirements.

This research work will serve to a certain extent to decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 7, 2017 “On the Strategy for further development of the Republic of Uzbekistan”, February 16, 2017 No PD-4958 “On further improvement of postgraduate education”, April 20, 2017 PD-2909-Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated May 22, 2017 No. 304 “On measures to further develop the system of postgraduate

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. Манба: <http://lex.uz/docs/4561730>

education” and as well as the implementation of the tasks set out in other regulations related to this activity.

The relevance of the research to the priority areas of science and technology development in the country. This research was conducted in the framework of the priority direction of the development of science and technology of the republic I. “Formation of a system of innovative ideas and ways to implement them in the social, legal, economic, cultural and educational development of an informed society and democratic state”.

The extent of the problem studied. In Uzbek linguistics, this problem has not been specifically studied in the monographic plan, but in some works it has been put on the agenda and the concept of linguistic unit has been described. Including Sh.Safarov, D.Lutfullayeva, D. Xudoyberganova's articles on the subject address the issue of the linguistic unit and its types².

Theoretical bases of linguistic doctrine about linguistic unit in linguistics developed by CIS linguists V.V.Vinogradov, N.D.Golev G.O.Vinokur, E.V.Ivansova, and the linguistic unit as a scientific problem of linguistics was put forward by G.I.Bogin, Y.N.Karaulov, Y.S.Stepanov, I.P.Susov, A.M.Shaxnarovich³ L.P.Klobukova, V.D.Lyutikova, V.P.Neroznak and others⁴, and clarified the essence and the field of study, etc.

Foreign scholars V. Gumboldt, L. Vaysgerber, Boduen de Kurtene, A.A.Potebnya conducted research on the problem of linguistic unit types. The views expressed in the research papers and publications of the above-mentioned scholars and experts have played an important role in the implementation of this dissertation work. However, this dissertation is relevant in Uzbek linguistics, because the problem of linguistic types of unit has not been specifically studied as an object of scientific research.

Correlation of the research with the plans on research activities of the higher educational institution where the dissertation was completed. The dissertation was completed within the framework of research work on “Structural and sociopragmatic study of the Uzbek language” at the Department of Uzbek Linguistics at Karshi State University.

² Сафаров Ш. Таржимоннинг лисоний шахс сифатида бажарадиган фаолияти // Хорижий филология. 2018. №3. – Б. 9-21; Лутфуллаева Д., Худойберганова Д. Тилшуносликда лисоний шахс муаммоси // Ўзбек тили ва адабиёти. 2017. №.6. – Б.36-37.

³ Богин Г.И. Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Л., 1984; Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка. Семиотические проблемы лингвистики, филологии, искусства. – М.: Наука, 1985. – С. 335; Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 264 с.; Сусов И.П. Личность как субъект языкового общения // Личностные аспекты языкового общения. – Калинин: Калининский университет, 1989. – С. 9-16; Караулов Ю. Н. Русская языковая личность и задачи ее изучения // Язык и личность. – М.: Наука, 1989. – С. 3-8; Шахнарович А.М. К проблеме языковой способности (механизма) // Человеческой фактор в языке: язык и порождение речи. – М.: Наука, 1991. – С. 185-220.

⁴ Клобукова Л.П. Феномен языковой личности в свете лингводидактики // Международная юбилейная конференция, посвященная 100-летию со дня рождения академика В.В.Виноградова. – М., 1995. – С. 29-31; Нерознак В. П. Лингвистическая персонология: к определению статуса дисциплины // Язык. Поэтика. Сб. науч. тр. Моск. линг. университета. – М., МГЛУ, 1996. № 426. – С. 112 -116.

The purpose of the study is based on the analysis of the work of art in the Uzbek language to determine the types of linguistic unit and to highlight the speech features.

Research objectives:

To cover the study of the problem of linguistic unit in world linguistics;

Coverage of theoretical views on the formation of the direction of linguopersonology;

Analysis of theoretical views on the issue of types of linguistic unit and the essence of the concept of linguistic unit based on Uzbek language materials;

Development of principles of separation of types of linguistic unit in the Uzbek language;

Identification and description of special units referring to the types of linguistic unit in the Uzbek language;

Classification of types of linguistic unit created in O'.Hoshimov's novel "Ikki eshik orasi".

Research object is texts (types of speeches) from the prose works of A.Qodiriy, G'.G'ulom, O.Yoqubov, S.Ahmad, O'.Hoshimov, Sirojiddin Sayyid, U.Hamdani were selected.

Research subject are types of linguistic units created in Uzbek fiction.

Research methods. Methods of description, comparison, classification, contextual analysis were used in the dissertation.

Scientific novelty of the research is as follows:

emotional and systematic principles of distinguishing types of linguistic personality in the Uzbek language based on artistic speech;

types of linguistic personality are distinguished according to the expression of individual qualities in speech, as well as the expression of individual or collective speech;

the influential role of proverbs, sayings and phrases in the Uzbek language in the formation of speech, referring to the types of linguistic personality;

the linguistic ability of writers in literary texts, the ability to use language tools (non-literary units, emotionally colored words, and professional terms) in the individualization of characters.

The practical implications of the study are:

Scientific conclusions on the types of linguistic unit defined on the basis of the speech of the writer and the characters in the work of art provide important scientific and theoretical information for linguopersonology, textual linguistics, serve as an important source in the creation of textbooks and manuals on these disciplines;

Based on the scientific significance of the scientific conclusions obtained in the study of issues such as the language of the work of art, the unit of the creator, his skill in using language tools.

Reliability of the research results is determined by the clarity of the problem, the conclusion of scientific and theoretical conclusions based on the analysis of literary texts, the application of modern research methods to the analysis of literary texts.

Scientific and practical significance of the research results. The scientific significance of the results of the research is explained by the fact that the theoretical conclusions in Uzbek linguistics today enrich linguistics with new scientific and theoretical information - linguopersonology, lingvoculturology, pragma linguistics, aimed at the study of language in relation to the human factor.

The results of the research serve as a practical guide in the implementation of linguopersonological analysis of the work of art, as well as a scientific and practical source for the creation of textbooks and manuals in elective disciplines such as “Text Linguistics”, “Linguistic Analysis of Literary Text”, and “Linguopoetics” serve as.

Implementation of research results. Based on the analysis of the types of linguistic personality in the literary text, the explanation of its scientific and practical significance:

The scientific conclusions on the linguistic ability of writers in literary texts, the ability to use language tools (non-literary units, emotional words, professional terms) in the individualization of characters were used in the fundamental project FA-F1-GOO3 “Functional word formation in modern Karakalpak language” reference book of the Research Institute of Humanities №07/01 of January 13, 2020). As a result, the existence of a set of constructions in linguistics referring to the types of linguistic personality has been identified and made available for use;

Theoretical conclusions on the influential role of proverbs, sayings and phrases in the formation of speech in the Uzbek language were used in the grant of the state research program A-OT-2019-10 “Neiming in the Uzbek language: creating a legal framework” (Ministry of Higher and Secondary Special Education) Reference №89-03-3644 dated October 2, 2020). As a result, linguistics had evidence material related to the use of nouns in the speech of a linguistic person in a literary text.

The conclusion on the principles of emotional and systematic separation of types of linguistic personality in the Uzbek language based on artistic speech was used in the preparation of scripts for literary, artistic, spiritual and educational programs of Kashkadarya regional television and Radio Company. As a result, the content of the materials prepared for the TV and radio programs “Til millat ko`zgusi”, “Fayzli kun” has been improved.

Approval of research results. The results of this research were presented and approved in 5 scientific conferences, including 2 national and 3 international scientific conferences.

Publication of research results. Nine scientific papers on the topic of the dissertation were published, including four articles in scientific publications recommended by the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan for publication of the main scientific results of doctoral dissertations, including three in national and one in foreign journals.

Structure and volume of dissertation. The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion, and a list of references. The volume of the dissertation is 134 pages.

Approval of research results. The results of the research were presented at two international and 12 national scientific conferences.

BASIC CONTENT OF DISSERTATION

The introductory part of the dissertation is based on the relevance and necessity of the research topic, describes the state of study of the problem, depicts the purpose, objectives, object and subject of research, scientific novelty, practical results; the theoretical and practical significance of the results obtained, the implementation of the research, the publication of the results, the structure.

The first chapter of the dissertation entitled “Study of the problem of linguistic unit in linguistics” deals with the formation of linguopersonology and the study of the problem of linguistic unit in linguistics, as well as the essence of the concept of linguistic unit.

The emergence of new theoretical views in the interpretation of the concept of the person who composes and understands speech in world linguistics has led to the formation of the field of study of this problem - lingvopersonology. The person who composes and perceives speech is a linguistic person and is the object of study of lingvopersonology. Linguopersonology has emerged as a separate paradigm, viewing man not only as a user of language, but also as a linguistic person who in the process expresses his personal qualities through language, assimilates national-cultural and ethnic characteristics, preserves the language and transmits it to future generations.

It can be said that the creation of a text in linguistics, the interest in the study of the problem of reflection of the unit traits of language owners in the text, created the need to study the language from a linguopersonological aspect. Based on the study of the text from the linguopersonological aspect, it is possible to determine the influence of language owners on the process of language use and the external factors involved in this process.

In the last century, a lot of research has been done on the problems of lingvopersonology in world linguistics. Г.И.Богин created a model of the subject of the speech process and the linguistic person who creates and receives the speech⁵.

N.V.Melnik tried to distinguish between personological linguistics and linguistic personology⁶. In his article “Linguistic personology: to determine the status of disciplines” V.P.Neroznak acknowledged that linguistic personology was formed as a science⁷. It is understood that lingvopersonology is a new direction in world linguistics of the late twentieth and twenty-first centuries.

It is known that from any text of communication it is possible to distinguish the person who composes and receives the speech, in other words, the person who uses the language, influences it and receives the speech. The term linguistic person

⁵ Богин Г.И. Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Л., 1984.

⁶ Бу ҳақда қаранг: Салахова А. Г. Лингвоперсонологический подход в исследовании профессиональной языковой личности // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Ч. II. – Тамбов: Грамота, 2015. № 8 (50). – С. 159-162.

⁷ Нерознак В. П. Лингвистическая персонология: к определению статуса дисциплины // Сборник науч. трудов Моск. гос. лингв. унив.та. – М., 1996. Вып. № 426. Язык. Поэтика. Перевод. – С. 112-116.

expresses such a person in linguistics. Thus, a linguistic person is a person who composes and comprehends speech, influences it with his personal qualities in the process of using the language, instills in him the national-cultural views formed in society. The speech of a linguist with the same qualities is the object of study of lingvopersonology.

It is noted that V.V.Vinogradov introduced the term “linguistic person” to science in 1930. The term was first used in his work *On Fiction*. V.V.Vinogradov In this book, raises the issue of the relationship between the linguistic unit, the image of the author and the artistic image in the work of art⁸. Since the last quarter of the last century, the problem of linguistic unit has been raised by G.I.Bogin, Y.N.Karaulov, Y.S.Stepanov, I.P.Susov, A.M.Shaxnarovich⁹ and later developed by other scholars.

The notion of a linguistic person encompasses many facets and complex events. Therefore, in the study of the problem of the linguistic unit, this issue is studied in different aspects. In particular, the problem of the linguistic unit is studied in the following areas: 1) the development of a model of the linguistic unit (Y.N. Karaulov, G.I. Bogin, S.G. Vorkachev); 2) view of the linguistic person as a carrier of national language and culture (N.V. Ufimseva, N.L. Chulkina, V.M. Boguslavskiy); 3) Sociolinguistic and psychological types of linguistic unit - differentiation of linguistic unit types of children, intellectuals, villagers, beginners (A.V.Zaxarova, L.P.Krisin, G.N.Bespamyatnova, T.A. Ivushkina, M.V. Lyapon)¹⁰. It is understood that the concept of a linguistic unit draws many areas around it related to the unit problem. This situation means that a number of issues related to the linguistic unit should also be studied. In particular, in Uzbek linguistics, the current problems are the linguistic unit of speakers of the Uzbek language, the separation of its types, the creation of national models of the linguistic unit of Uzbek speakers, the portrait of the national linguistic unit.

Linguists give certain definitions to a linguistic person. In particular, G.I.Bogin evaluates a linguistic person as a person who speaks the language. In his view, a linguistic person is characterized based on how he can function through language¹¹. In our view, the evaluation of a linguistic person as a person who speaks a language is related to a narrow understanding of it. In our view, a linguistic person is not only a linguist who possesses a language, but also a person who is able to express his or her characteristics as a person, as well as demonstrate the possibilities of the language he or she acquires through speech. A linguistic person is not only a person who translates language into speech, but also a person who perceives speech and pronounces it. A linguist is a person who participates in

⁸ Виноградов В.В. О языке художественной прозы / Избранные труды. – М.: Наука, 1980. – 362 с.

⁹ Богин Г.И. Кўрсатилган тадқиқот; Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка. Семиотические проблемы лингвистики, филологии, искусства. – М.: Наука, 1985. – С. 335; Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 264 с.; Сусов И.П. Личность как субъект языкового общения // Личностные аспекты языкового общения. – Калинин: Калининский университет, 1989. – С. 9-16; Шахнарович А.М. К проблеме языковой способности (механизма) // Человеческой фактор в языке: язык и порождение речи. – М.: Наука, 1991. – С. 185-220; ва бошқалар.

¹⁰ Дронсейка Р.П. Понятие языковая личность // <http://www.rusnauka.com/> 13NPT_2008/ Philologia/ 31792.doc.htm

¹¹ Богин Г.И. Современная лингводидактика. – Калинин: Калинин. гос. ун-т, 1980. – С.3.

the process of communication and demonstrates language knowledge, the ability to create and comprehend speech, as well as the language experience of members of society, the mechanism of speech formation.

The second chapter of the dissertation entitled “Typology of the linguistic unit in the Uzbek language” deals with the issue of distinguishing the types of linguistic unit through speech (text) created by the speakers.

In the last century, the issue of classifying speech owners into linguistic unit types based on the speech (text) they composed was raised¹². Linguistic unit type is a type of person who in his speech (composed text) reflects the individual characteristics of the person, goals and interests, as well as the capabilities of the language, folk culture, etc.

It is well known that in linguistics, in distinguishing types of linguistic units, the speech of most famous people is chosen as the object of analysis. For example, former British Prime Minister T. Bler, former South Korean President Pak Kin Хе, Kyrgyz writer Ch.Aytmatov, and others have been used to refer to them as linguists¹³.

In recent years, the types of linguistic unit have been identified through the speeches of teachers, students, leaders, and politicians, and the types of linguistic unit, which differ in terms of occupation, age, and gender, have been noted¹⁴. There are also studies in which children and adults, men and women, and representatives of different dialects have been selected as the object of analysis.

A.G.Fomin studied the speech of men and women and distinguished the types of linguistic unit for each of them¹⁵, while Z.R.Xachmafova identified the female linguistic unit on the example of a literary text¹⁶. V.D.Lyutikova examined the speech of the owner of a certain dialect¹⁷ and O.B.Лутовинова described this type of linguistic unit through the analysis of virtual discourse, and so on¹⁸.

Linguistics also pays attention to the study of the types of linguistic unit created in the literary text. In particular, T.N. In the works of A.Kuznevich, T.N. Ishkova, N.Normurodova, M.S.Romanova, L.N.Churilina, the speech of the

¹² Каранг: Лингвоперсонология: типы языковых личностей и личностно-ориентированное обучение / под ред. Н. Д. Голева, Н. В. Сайковой, Э.П.Хомич. – Кемерово: Изд-во БГПУ, 2006. – 435 с.

¹³ Петрухина О.П. Аргументативные стратегии британского политика (на примере языковой личности премьер-министра Т. Блэра) // <https://rucont.ru/efd/176860>; Мункуева Г.Б. Речевой портрет Пак Кын Хе. – Иркутск: ФГБОУ ВПО «ИГЛУ», 2016. – 42 с.; Дербишева З.К. Языковая личность Ч. Айтматова: ментальные формулы // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2014. – №3. – С. 37-47.

¹⁴ Лингвоперсонология: типы языковых личностей и личностноориентированное обучение / Под ред. Н.Д.Голева, Н.В.Сайковой, Э.П.Хомич. – Кемерово: Изд-во БГПУ, 2006.– 435 с.

¹⁵ Фомин А.Г. Психолингвистическая концепция гендерной языковой личности: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Барнаул, 2004. – 46 с.

¹⁶ Хачмаfoва З.Р. Женская языковая личность в художественном тексте (на материале русского и немецкого языков): Дисс. ... докт. филол. наук. – Майкоп, 2011. – 398 с.

¹⁷ Лютикова В. Д. Языковая личность: идиолект и диалект: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Екатеринбург, 2000. – 41 с.

¹⁸ Лутовинова О. В. Языковая личность в виртуальном дискурсе: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Волгоград, 2013. – 42 с.

characters of the work of art was studied and the types of linguistic unit were identified¹⁹.

While linguistic unit types are defined based on human speech (composed text), the manifestation of his / her characteristics in such speech plays an important role in defining linguistic unit types. For example, if the speech of the head produces the type of language according to the social status of the person, the speech of the teacher or deputy produces the type of language according to the profession and occupation of the person. Even based on the character of the speaker, the method of speech influence chosen in the process of communication, it is possible to distinguish the types of linguistic unit. The dissertation is based on many types of speeches (texts) created by Uzbek speakers, and taking into account the breadth of the topic and the volume of the dissertation, types of linguistic unit representing a social mark;

I. Types of linguistic unit according to the manifestation of personal qualities in speech: 1) types of linguistic unit expressing social character in speech; 2) types of linguistic person expressing age in speech; 3) types of linguistic unit, indicating in the speech what gender they belong to; 4) types of linguistic unit, indicating in the speech the nationality and language.

II. Types of linguistic person, depending on the meaning of individual or group speech: 1) type of individual linguistic person; 2) the type of linguistic person who reflects the community. Based on this classification, we give a brief description of the types of linguistic unit.

The social characteristics of language speakers are broad, encompassing the social status, social function, and social position of individuals. In this respect, linguistic unit types have both colorful and internal types. For example, according to the professional activity of linguists, the following types of language person can be distinguished: teacher language person, seller language person, builder language person, doctor language person. For example, the following text shows a broker as a linguist:

-Ha yanga, uloqchaga xaridor chiqmayaptimi? ... – Mushukdekkina echki ekan. Bo'g'oz bo'lganmi? – Ey yanga, gap bunday men xolis odamman, ko'rib turibman, boyadan beri turaverib, sarg'ayib ketdingiz. Xo'p desangiz, molingizni sotib beraman. Ammo cho'talni oldindan kelishib olamiz:yigirma besh so'm!.. – Qancha so'rayapsiz o'zi?... – Besh yuz so'mga govmish sigir beradi-ku! Hozir bozor arzon. Qish kelyapti, yanga! Yem tashvishi bor... (O'.Hoshimov)...

In this text, the brokers use specific expressions that appear in the speech: whether there is a buyer, I am an honest person, I will sell your goods, we can negotiate in advance, no matter how much you ask; now the market is cheap. Such

¹⁹ Кузневич З.А. Языковая личность в литературно-художественном дискурсе Эрнеста Хемингуэя: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Иркутск, 1999. – 22 с.; Ишкова Т.Н. Концепт языковой личности в английском языке в сопоставлении с русским языком: На примере анализа вариантов переводов пьесы Б. Шоу «Пигмалион»: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Омск, 2002. – 28 с.; Нормуродова Н. Выражение языковой личности в художественном диалоге (на материале английского языка): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Самарканд, 2012. – 26 с.; Романова М.С. А.А. Тарковский как языковая личность: способы репрезентации в поэтическом тексте: Дисс. ... канд. филол. наук. – Махачкала, 2015. – 171 с.; Чурилина Л.Н. «Языковая личность» в художественном тексте. – М.: Флинта, 2017. – 239 с.; ва бошқалар.

expressions, which are related to a person's professional activity and occupation, show that its social character distinguishes speech.

Depending on the social status of the speakers, the chief linguist, the secretary, the head of the firm, and the chairman of the collective farm may be distinguished. Let's analyze the following passage: *Otaqo 'zi kulgi bosilishini kutib turdi-da, qovog'ini uyib: – Bugun yigirma birinchi may... – G'o'za eksak bo'ladimi, bobo dehqonlar? ... Bo'lmasa bunday qilamiz: men hozir... tumanga chigitga ketaman. Naimjon, siz qishloqqa borasiz. Kotibaga ... Xolidaxonga aytasiz. Har brigadadan o'n kishidan olib yuz kishi to'plasin. Tushga qolmay odamlarni mashinaga solib, besh-oltita traktor bilan bu yerga yetib kelasiz! Ali mo'ylov! Siz Naimjon kelguncha odamlarga bosh-qosh bo'p turasiz. Ariq va zovurlarni tozalab, chigit ekishga tayyorlanaverasiz. Vazifa oydinmi? Oydin bo'lsa – gap tamom. Ishni boshladik! (O.Yoqubov)*

In the given text the type of the linguistic person characteristic of the chairman of collective farm (Otaqo'zi) is visible. The commanding words used in Otaqo'zi's speech (*Naimjon, siz qishloqqa borasiz. Kotibaga ... Xolidaxonga aytasiz. Har brigadadan o'n kishidan olib yuz kishi to'plasin, Tushga qolmay odamlarni mashinaga solib, besh-oltita traktor bilan bu yerga yetib kelasiz!* application form (Ali mo'ylov!), type of interrogation (*Vazifa oydinmi?*) and qualities such as determination, stubbornness. *Oydin bo'lsa – gap tamom. Ishni boshladik!*” The sentences and, finally, the content of the speech (that it is about sowing cotton) indicate that the owner of the text is the chairman of the kolkhoz.

The age of the speakers can also have a significant effect on their speech. In particular, the speech of young children is distinguished by the richness of their specific vocabulary, occasional lexicon, and syntactic units. The child's speech directly indicates the age of the owner. Commenting on this, M.Qurbonova said: “What speech act children choose in the process of communication depends on their psychological state, especially their age. For example, preschoolers are more likely to use question-and-answer forms of speech. This is due to their curiosity about the outside world. In particular, in three-year-olds, speech conversations are mostly interrogative²⁰”.

Similarly, it is not difficult to learn about the age characteristics of speakers through the speech of our grandparents. For example:

– *Qo'shganing bilan qo'sha qari, bolam, – dedi-yu, tik turgan odamlarga o'girildi. – Bolalarim... – Mana shu xonadondan qut-baraka arimasin. Umid bilan bir yostiqqa bosh qo'ygan ikki yosh uvali-juvali bo'lsin... – Xaloyiq... – Shu xonadonda yana bir odam bor: bola, norasta! Shomurod shu bolani opichlab katta qilyapti. Iloyo shu yigitchaniyam umri uzoq bo'lsin. Baxti bezavol bo'lsin! (O'.Hoshimov)*

The prayers and forms of prayer used in the text (*bolam, bolalarim, халойиқ*) indicate the age of the speaker. It is understood that the choice of special units in the speech process in relation to the age characteristics of language

²⁰ Курбонова М. Ўзбек болалар нутқининг прагматик хусусиятлари: Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2018. – Б.31.

speakers proves that language is influenced by the age characteristics of the individual. Based on the realization of the age of the speaker in the speech, it is possible to distinguish between the types of linguistic unit typical of children's speech, and the types of linguistic unit typical of adult speech.

Types of linguistic unit traits, which in turn can be divided into subtypes: the type of speech unit characteristic of young children, the type of language unit characteristic of adult speech, and the type of language unit characteristic of adolescent speech. Similarly, the types of linguistic unit typical of adult speech can be divided into subtypes: the type of linguistic unit typical of youth speech, the type of linguistic unit characteristic of middle-aged speech, and the type of linguistic unit characteristic of older speech. Consider the following example:

- Xo'sh, o'lgan kunim uncha harajat bo'lmaydi. O'limlik pulimdan uch kilo choy olasan, yigirma beshni go'rkovga berasan, kafanligim bor. Har yakshanba, payshanba kuni mahalladan yetti-sakkiz kishi kirib qur'on o'qib, osh yeb ketadi. Yettimda osh damlaysan, non yoptirasan, yigirmamda qo'y so'yib, osh damlaysan, yetti mahallaning machitidan odam keladi. Undan keyin qirqim bo'ladi. Bunda ham katta xarj bo'ladi. Katta, kichik hayitim, iftorligim, yilligim, qoryog'dim, gulisurxim bo'ladi... Xo'sh, shularga bir nimang bormi?... (S.Ahmad)

This text reflects the thoughts of an old man. The content of the text and the units chosen to express it indicate that the speaker is an elderly person. The fact that the speaker is sensitive to the interlocutor, and the interlocutor speaks with a sense of humor, means that the conversation took place between an old man and an old woman.

Speakers of the language also indicate which gender they are. In this regard, the following types of linguistic unit can be distinguished: the type of linguistic unit typical of women's speech, the type of linguistic unit typical of men's speech. The following linguistic and extralinguistic tools play an important role in the gender characterization of speech in the Uzbek language: 1) special units specific to the non-literary layer; 2) emotionally colored words, connotative expressions; 3) separate uses for men's and women's speech; 4) units representing the price ratio; 5) professional terms; 6) intonation, pronunciation tempo; 7) nonverbal means (movement, facial expressions) and others. These qualities serve to clarify whether the speech is male or female. We analyze the following text:

-Kecha mani shunday so'kdi, shunday so'kdi, yigitgina o'lgur! ... – Onamni so'kdi-ya, bo'yginang go'rda chirigur... – Kechqurun o'sma ezib qo'yuvdim. Shu savil qurib qolmasin, deb qoshimga qo'ya qoluvdim. Ha, moshkichiri jindak tagiga olib, qotib ketibdi. Shungayam ota go'ri qozixonami? "Pardoz-andoz qilgandan ko'ra ovqatingga qarasang o'lasanmi!" deydi-ya, go'rso'xta! Ha, pardoz qilsam, o'ynashimga qipmanmi, qirchiningdan qiyilgur! Qirmochmi, balomi, zahringga yeyavermaysanmi, yergina yutgur! Xah, onamni so'kkan tillaring tanglayingga yopishgur! Tag'in nima deydi, deng? Aybni menga to'nkaydi: tiling bir qarich, deydi. (O'.Hoshimov)

The curses used in this passage (*yigitgina o'lgur*, *qirchiningdan qiyilgur*, *yergina yutgur*, *tillaring tanglayingga yopishgur*, *tillaring jodida qiyma-qiyma bo'lsin-a*, *og'zi-burningdan laxta-laxta qoning kelgur*), units representing the

valuation relationship (*go'rsa'xta, savil*), connotative expressions formed on the basis of repetition (*shunday so'kdi, shunday so'kdi, qiyma-qiyma bo'lsin-a*), specific uses of women's speech (*o'sma ezib qo'yuvdim, qoshimga qo'ya qoluvdim, pardoz qilsam, voy, nega qarg'amas ekanman*).

Linguistic unit types are also defined by the ethnicity of the individuals. According to this feature, the following types of linguistic unit can be distinguished: the type of linguistic unit typical of the Uzbek nation, the type of linguistic unit typical of the Kazakh nation, the type of linguistic unit typical of the Russian nation, and so on.

The identity of a particular nation is manifested, first of all, in the national language possessed by the person. But this is not the case. The language spoken does not always accurately reflect the nation to which it belongs. Some people can speak several languages as their mother tongue. In such a situation, the speech is incapable of demonstrating the nationality of the speaker. The expressive language of the following text means that a person of Tatar ethnicity created it: - *Isanmisiz? – Kitti svolish! Yana o'ynashiga kitti parazit. – Razvodg'a biram! Alimentg'a dabitsa itam! – Ay, ni bo'lsa bo'lar! Sudg'a biram. (O'.Hoshimov)*

While national characteristics are expressed in an extralinguistic way through the national-cultural values, mentality, national consciousness and worldview, which are reflected in the speech of the speaker, the unequal vocabulary used in the speech, national precedent units, and a unique national style are unique. For example *Suyunchi beringlar, bolalarim! ... – Tog'angni to'yi yurishib qoldi. Nasib etsa, mayram kuni – nikoh! ... – Iloyo qo'shgani bilan qo'sha qarisin, o'zidan ko'paysin. Senlargayam yaxshi joylardan ato qilsin! Avval singlingni to'yini qilamiz-da, o'g'lim?... – Taomilda qiz bola oldin uzatiladi, bolam... – Singlingni to'yiga sen bosh bo'lasan, sening to'yingga Robiya bosh bo'ladi. – ... Kelin bo'lmish Ra'noxon ikki jahonning biri! Uch marta sovchi bo'lib bordim-u, baribir pishmaydigan savdo deb o'ylagandim... Quda tomon oxiri ko'ndi. To'yga bormasalarig bo'lmaydi, bolalarim! ... (O'.Hoshimov)*

The national customs and traditions expressed in this passage (*suyunchi berish, nikoh marosimi, oilada akadan avval qiz bolaning uzatilishi odati, akalarning singlisi to'yiga bosh bo'lishi, sovchilikka borish udumi*) show the national character of speech. Likewise, with the addition of a translation that cannot be translated into other languages used by the speaker, *iloyo qo'shgani bilan qo'sha qarisin, o'zidan ko'paysin, senlargayam yaxshi joylardan ato qilsin duolari; pishmaydigan savdo, yulduzi-yulduziga to'g'ri kelgan ekan* also signify the national character of the speech, that is, the type of linguistic person belonging to the Uzbek nation.

Depending on the language in which the speech is composed, the following types of linguistic person can be distinguished: the type of person who speaks Uzbek, the type of person who speaks Russian, and the type of person who speaks English. This is because it is sometimes difficult to understand the nationality of its owner through the language of the text. Often, speech in a particular language may indicate a language barrier, but it may not be possible to differentiate between nationalities. We analyze the following text:

-Alimqulning olovli nigohlaridan talay vaqtgacha g'ashi kelib yurgan Zahro nihoyat bir kuni dedi: – Chyo smotrish? – ular o'zaro ruscha gaplashardi. Alimqul

yurak yutib javob qildi: – Potomu chto vi ochen soblazitelni. – Eto ya znayu, i k tomu je mne eto tisyachi raz povtoryali. Tak, chto otvali. – Konechno, ya proshu prosheniye, yesli etim Vas obidel. No mne kajetsya Vi daleko ne obijeni. – I otkuda u tebya takaya uverennost? – Ottuda, otkuda i vi sami... (U.Hamdani)

This text reflects the conversation of the heroes of the work - Alimqul and Zahro. Dialogic speech in Russian does not mean that the speakers belong to the Russian nation. The names of the characters and the author's statement that "they spoke Russian to each other" indicate that the text contained a conversation between an Uzbek man and a girl. It is clear that the language in which the speech is expressed does not always indicate the nation to which it belongs. Therefore, in such cases, the author of the work mentions the name of the speaker, the nationality in the works of art.

The individual linguistic unit type is determined based on individual speech. If the speech of an individual in the process of oral communication creates a separate linguistic type of person, it is possible to distinguish the type of individual linguistic person based on written speech (explanatory letter, application, petition, letter of claim, etc.). Russian linguists I.V. Rujitskiy, E.A. Rujitskaya, S.N. Shepeleva and F.M. Dostoyevskiy, in defining the individuality of the speech of the protagonist of F.M. Dostoevsky novel "Bes", paid attention to the following aspects: 2) stylistic marking of lexical units used in speech; 3) the presence of various stable compounds: proverbs, sayings, references to the precedent text, etc.; 4) syntactic identity; 5) other uses, for example, words with a symbolic meaning²¹.

Of course, these signs serve to show the individuality of speech. In addition, the speaker's attitude to reality and the description of his mental experiences lead to the individualization of the speech.

Community discourse is mainly written, reflecting the views, conclusions, suggestions, recommendations, objections, and demands of a particular community. In particular, official letters, statements, invitations, etc., written on behalf of a particular community reflect the community's speech. Based on this type of speech, it is possible to distinguish the type of linguistic person who reflects the community.

In short, people's personalities are reflected in their speech to varying degrees. This situation requires language learners to differentiate between linguistic unit types based on their speech.

In determining the types of linguistic unit, special language units - indicators, which serve to reflect the unit of the speakers, play an important role. Such language units have a special significance in the linguistic description of the world in the individual way of the point owner. The special units that serve to shape the linguistic unit also reflect the national and cultural features of speech. In particular, the national-cultural units used in the speech of linguists (phrases, similar devices, proverbs, parables, non-equivalent lexical units) indicate the national character of speech.

In the work of art, the national-cultural character, which is reflected in the speech of the linguistic unit type, is also revealed through extralinguistic factors. In her artistic discourse, N. Normurodova thinks that extralinguistic factors (culture,

²¹ Ружицкий И.В., Ружицкая Э.А., Шепелева С.Н. Языковая личность Федьки-Каторжника: индивидуальное и коллективное // Вопросы психолингвистики. [file:///C:/Users/1/Downloads/yaz-kovaya-lichnost-fedki-katorjnika-individualnoe-i-kollektivnoe%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/1/Downloads/yaz-kovaya-lichnost-fedki-katorjnika-individualnoe-i-kollektivnoe%20(1).pdf)

customs, traditions, way of life, etc.) and linguistic factors (unequal lexicon, phrases and stanemas, anthropological, anthropological, anthropological, anthropological, anthropological features of the linguistic unit), colorists, national-cultural stereotypes in national situations, descriptive texts reflecting the peculiarities of the mentality appear by using of foreign units²².

Of course, each linguist selects and uses special units in his speech, depending on his personal qualities. For example, it is natural for doctors to use medical terms more often in their speech. Alternatively, children's occasional use in speech is more common. Both women's and men's speech have their own special units. The selective inclusion of such units in speech is sometimes related to the state of speech, the communicative purpose, and sometimes to the involuntary language of the individual (profession, occupation, gender, age, and social status, and mentality, national and cultural views). In both cases, such units help to describe the speaker as a linguist.

Among the units that serve to reveal personal qualities in the process of communication, the units used in the professional activities of speakers are important. Because people spend a lot of time on professional activities, professional associations are actively used in their speech. From this point of view, the speech of a teacher is significantly different from the speech of a doctor or a farmer. According to M.S.Silantjeva, while creating a professional discourse, a linguistic person, on the one hand, reflects his individuality. On the other hand, professional activity is a movement in a clear communicative situation that requires certain communication conditions and requirements, and requires a person to use a communicative strategy and rigorous language tools to ensure a successful communication²³.

Indeed, any discourse created in the course of a professional activity is different from a discourse created in the family circle or in another speech environment. Professional activity imposes its own requirements on the discourse, in which the norms of professional ethics and literary language are strictly observed. The speaker follows the community-defined etiquette, as well as the creation of discourse based on the national and cultural perspectives of the audience.

The third chapter of the dissertation is entitled "Creation of linguistic unit types in fiction". This chapter deals with the problem of distinguishing types of linguistic unit in a work of art, and distinguishes and describes the types of linguistic unit of a writer and a character of a linguistic unit. Also, in O'.Hoshimov's novel "Ikki eshik orasi" the types of linguistic unit created are described.

As a product of a person's linguistic ability, a work of art is a means of expressing his ideas and views about the world, his mood, his attitude to the environment. If a creator can create a "live speech" in a work of art, if he can copy his personal qualities, if he demonstrates the ability to use language units appropriately and purposefully, he will rise to the level of a linguistic person. At the same time, a work of art imposes certain requirements and conditions for the creator to have the status of a linguistic person. Such requirements include the fact that the speech reflected in the text created by the creator has a "living" level of speech, the clear and

²² Нормуродова Н. Выражение языковой личности в художественном диалоге (на материале английского языка): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Самарканд, 2012. – С.8.

²³ Силантьева М.С. Элитарная языковая личность в профессиональном дискурсе: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Пермь, 2012. – С.10.

correct perception of the created text by the reader, the fact that the text does not make false representations; the text does try a reader to believe in representations.

The work of art is important as a source that reflects the speech movements of people of all ages, genders, mentalities and personalities, engaged in various professional activities. Therefore, in a work of art, it is possible to distinguish different types of linguistic personalities that differ from each other.

In a work of art, a linguistic person appears in different ways. According to N.Normurodova, in a literary dialogue, a linguistic person is a set of abilities and characteristics of the characters, which are conditioned by speech creation and comprehension, are differed²⁴. In this case, it is expedient to pay attention not only to the characters in the work of art, but also to the role of the writer's linguistic unit.

In distinguishing the types of linguistic unit in a work of art, in our opinion, it is expedient to take into account the following aspects: 1. the ability of the writer or the character he created to create a speech (text). 2. The linguistic ability of a writer or a character he or she has created is evident in his or her speech. 3. The unit of the writer or the character he created is expressed in language. The study identified the types of linguistic unit of the writer through the speech of the author of the work of art, as well as the speech of the characters he created, and assessed their status in the work.

It is known that any work of art is a work created based on the individual speech of the creator. That is why, first of all, the writer is a linguist. As noted by Sh.Safarov, the text created by the author is an individual form of realization of the worldview, in which the subject of speech is manifested as a linguistic person²⁵.

Our observations show that the types of linguistic unit differ, first of all, by the type of work of art. In lyrical poems, in the main cases, the writer alone forms a linguistic unit type. In complex works, the speech of the writer and the speech of the characters he created are different. In this regard, it is necessary to distinguish between the types of linguistic person who is the author of the work of art and the linguistic person who is based on the speech of the characters. In all works of art, the writer is a linguist from the beginning to the end of the work. He sometimes acts as a speaker through his speech, sometimes as a linguist who expresses his feelings openly or secretly, and sometimes as a “guide” who moves his characters. The writer's speech is both in the spirit of simple descriptions and sometimes full of emotions. Whatever position the writer occupies in the literary text, his speech forms a separate linguistic unit type, that is, the writer's linguistic unit.

It is noteworthy that in the works of translation, the translator replaces the linguist. Sh.Safarov prefers to use the term “secondary linguistic person” in relation to the translator's linguistic unit. According to him, the model of a secondary linguistic unit has a complex structure, its formation does not end with the acquisition of knowledge about any other language system and this process is, in fact, the only person in the linguistic consciousness of the mother tongue and foreign languages²⁶. In fact, when a translator participates in a work of art with the texts he has “created” through translation, he plays the role of a speaker of several languages. His “speech”

²⁴ Нормуродова Н. Кўрсатилган тадқиқот. – Б.7.

²⁵ Сафаров Ш. Таржимоннинг лисоний шахс сифатида бажарадиган фаолияти // Хорижий филология. 2018. №3. – Б. 18.

²⁶ Сафаров Ш. Кўрсатилган мақола. – Б. 13.

is a creative speech with a complex structure, which combines the qualities of both a writer and a translator.

Characters involved in a work of art, regardless of their (primary or episodic) nature, can each form a separate, for example, type of carpenter, teacher, and mother-tongue person. In multi-story works of art, it is possible to distinguish the internal types of a character's linguistic unit. However, it should be noted that not every character who participates in a work of art with his or her own speech is embodied as a linguistic person. A person who demonstrates the ability to create and comprehend speech can only rise to the level of a linguistic person if the speech reflects unit-specific qualities.

The dissertation identifies the following types of linguistic unit created by the author on the basis of the speech of the characters in the novel "Ikki eshik orasi" by O'.Hoshimov: 1. Types of linguistic unit in speech: personal, but linguistic unit; b) Types of linguistic person by profession, occupation: elder linguist, chairman of the collective farm linguist, builder linguist, secretary of the district party committee linguist, soldier linguist, doctor linguist, salesman linguist, teacher linguist, tailor personal). 2. Types of linguistic unit that reflect the characteristics of age in speech: the linguistic unit of a child, the linguistic unit of a student of primary school age, the linguistic unit of a teenager, the linguistic unit of an adult. 3. Types of linguistic unit, indicating in the speech which gender they belong to: a) male linguistic unit; b) female linguistic identity. 4. Types of linguistic person, indicating the nationality and language in speech: type of linguistic person of Uzbek nationality, type of linguistic person of Tatar-Russian nationality, type of linguistic person of Russian nationality; depending on which language they represent: Uzbek-speaking linguistic unit, Tatar-speaking linguistic unit, Russian-speaking linguistic unit. 5. Types of linguistic unit that reflect individual or group speech. Below is a description of some of the linguistic unit types created in the play. In the novel O'.Hoshimov in many places, there is a speech portrait of the mother. The following text is a good example of this:

Voy, o'lmasam! Yana o'sha shum xayolga boryapmanmi? Kimsanim, jon bolam, kechir, gunohkor onangni! Bilaman, Xudo ko'rsatmasin, shahid ketgan bo'lsang, arvohing chirqillaydi. Tirik bo'lsang, ertaga kelib yoqamdan olasan. "Nima qilib qo'yding, shumkampir, senam onamisan, imonsiz", deysan! Nima desang haqqing bor. Qaysi ona o'z yuragini o'zi sug'urib tuproqqa tashlaydi? Qaysi ona o'z bolasiga o'zi xiyonat qiladi? Qandoq qilay, jonim bolam? O'zing o'yla, axir. Robiyam, sening Robiyang, qovjiragan guldek ko'zimning oldida so'nib boryapti. Yoshi o'ttizga qarab ketyapti, o'g'lim! Sovchilar "qari qiz" deb qadamini uzib qo'yganigayam ancha bo'ldi. Onangning gunohidan o't, Kimsan! Bu niyat xayolimga kelganiga ancha bo'lgandi. Ammo birovga aytish u yoqda tursin, o'ylashgayam qo'rqib yuruvdim. Bugun tog'angnikidagi mana bu "tomosha"ni ko'rib... Aqalli shu norasida go'dak hurmati, onangdan o'pkalama, bolajonim!

Voy, o'lmasam; jon bolam, gunohkor onang, Xudo ko'rsatmasin, shumkampir, senam onamisan, jonim bolam, onangning gunohidan o't, onangdan o'pkalama, bolajonim units not only reflect the suffering of the speaker, but also his personal qualities - motherhood, gender, psyche. *Sovchilar "qari qiz" deb qadamini uzib qo'yganigayam ancha bo'ldi*, which was quoted by the speaker means that she is a woman.

While creating a mother-linguistic unit, O'.Hoshimov paid special attention to the following aspects: 1) the exciting and emotional richness of speech; 2) the speech reflects the psychological state of the mother, her experiences; 3) "soft" motherly expression of speech; 4) observance of Uzbek norms of speech etiquette in mothers' speech; 5) methodological adaptation and correct structure of speech; 6) to reflect the attitude of mothers to national and cultural values through speech.

One of the central characters in novel "Ikki eshik orasi" is an old man. An elder's speech in a variety of situations can provide a wealth of information about his worldview, attitude toward reality, mental state, professional activity, social status, and role. The following passage from the elder's speech shows his attitude to the war, his state of mind: – *Bolalarim!... – Dunyoda hamma narsa unutiladi... – Ammo lokin farzand dog'ini unutilib bo'lmaydi... – Bolalarim! ... – Es-hushi joyida odam o'zi yotgan beshikni o'zi tepib sindirmaydi. Es-hushi joyida odam o'z uyiga o't qo'ymaydi. Es-hushi joyida odam o'z onasiga qo'l ko'tarmaydi. Ammo yer yuzida haliyam yangi urush ochishni xayol qilayotgan nomardlar bor. Endi urush bo'lmasin desalaring, mana shu qo'shaloq haykalni tavof qilinglar. Bu... – Bu... tabarruk haykal.*(Page 449)

In the following text, the elder is portrayed as a loving grandfather. The text shows the attitude of the elder to national values, in particular, his views on the family, the child: - *Gap bunday!... – Sen – Bashorxon, esli juvonsan. Potmanning yosh bolasi yo'q, bilasan, bo'lmasa, bola o'zimizdan ham ortmasdi. To'g'ri, kolxozda emiziklik xotinlar ozmas. "Tuya" sartaroshning xotini o'g'il tuqqan. Xirmontepalik Melivoyniyam Hasan-Husani bor. Lokin bu ... – Eshikma-eshik yursa... – Dumaniki yaqin. Bolaga ammasi qaraydi. Emizish – sendan. Uqdingmi?... – Gap shu!... – Bugundan boshlab shu ikki norasta aka-singil bo'ldi. Lokin zinhor-bazinhor og'zingdan gullab yurma. – Sen ham.. – Begunoh go'dakni malomatga qoldirsalaring xapa bo'laman!* (Page 531)

It is noteworthy that in the novel the linguistic unit of the chairman of the firm is also formed through the speech of the elder. The analysis of various aspects of the elder's speech showed that O'.Hoshimov, while creating this image, paid special attention to his speech. The elder is a complex image. When he comes in the role of grandfather, husband in one place, elsewhere he served as chairman of the firm. O'.Hoshimov was able to create separate types of speech specific to each role of the elder. This shows that the writer has the ability to choose the means of language depending on the social role of the speaker, the task.

In the novel "Ikki eshik orasi" there is also a type of child linguistic unit of a linguist. The manifestation of children's characteristics in speech can be observed in the following dialogic speech taken from the novel:

– *Yobiyapa! ... – Buvimla ettilaki, ovsinlayi ukalayinikiga ketibdila. Ukalayi uyushga ketaykan. Buvamla kutaymaga boyaykanla... Uyingga oborib qo'yaman. Qorong'ida qo'rqib yurmagin. – Qo'yiqliyman, hayiy, Yobiyapa!...*

The pronunciation of the r sound in the speech act generated by the child in this passage (Yobiyapa, ovsinlayi, ukalayinikiga, ukalayi, uyushga, ketaykan, kutaymaga, boyaykanla, qo'yiqliyman, hayiy morphological forms) does not conform to the orthopedic norm. This use in speech served to give an idea of the age of the speaker.

Such phonetic changes observed in the speech of young children are important in terms of creating a sense of enjoyment of the child's speech in adults.

O'.Hoshimov 's novel "Ikki eshik orasi" also features unique speech portraits of men and women. The following text is a clear proof of this: ... *Oltita bolam yeyman, ichaman deb turibdi. To'rttasi maktabga boradi. Onangni emgurni bolalariga bittadan papka oberishgayam yetmaydi-ku, bu qiztaloq.* In this speech passage, *onangni emgurni bolalari, qiztaloq* units indicate that the speaker is a man. Within these units, the gender character was strongly reflected in the use of irony (*onangni emgurni bolalari, qiztaloq*). Because they are mainly Uzbek men's speech, they directly carry information about the gender of the speaker.

In the novel "Ikki eshik orasi" Muzaffar, Shomurod, Ra'no, Robiya, Kimsan, Umar Zakunchi, oqsoqol, "qora amma", Parcha xola, Munavvar and other characters created the types of linguistic unit belonging to the Uzbek nation. Through the speech of these characters, it is also possible to simultaneously understand which language they represent.

Linguistic (creation of speech in Uzbek, effective use of national-cultural units in speech, peculiar intonational features of speech, etc.) and extralinguistic means (reflection of national customs, traditions, traditions, national morality) in the expression of Uzbek national characteristics in the speech of the characters, such as the description of the norms) play important role.

The refore, in the novel "Ikki eshik orasi" O'.Hoshimov was able to create different types of linguistic unit through the speech of the characters. This testifies to the high level of linguistic ability of the writer, the skillful use of the linguistic potential of the Uzbek language.

GENERAL CONCLUSION

1. Linguopersonology is one of the directions of anthropocentric linguistics, which studies the problem of the human factor in language. One of the central issues of this direction is the creation of a theory of linguistic unit, which reflects the characteristics of the individual in speech.

2. A linguistic person is a person who composes and understands speech, influences it in the process of using language with his personal qualities, expresses in language the national and cultural views formed in society.

3. Linguistic unit type is a person who in speech reflects the unit traits, linguistic abilities, capabilities of their language, folk culture, and national-cultural views formed in society.

4. Based on the appearance of speech (texts) created in the Uzbek language, the following types of linguistic unit can be distinguished: 1) types of linguistic unit according to the expression of personal qualities in speech; 2) types of linguistic person according to the meaning of individual or collective speech.

5. The following types of linguistic unit are distinguished according to the manifestation of unit traits in speech: types of linguistic unit expressing social character, types of linguistic unit expressing age, types of linguistic unit expressing gender, types of linguistic unit expressing ethnicity and language. .

6. Depending on the meaning of individual or group speech, there are different types of linguistic unit that reflect the speech of an individual and types of linguistic

unit that reflect the speech of a group. Team speech is often created in writing and expresses the team's general conclusions, suggestions, recommendations, objections, and demands.

7. In determining the types of linguistic unit, special language units that serve to reflect the unit traits of the speakers are important. This task often involves professional terms and expressions, occult usages, limited vocabulary specific to colloquial speech, and dialectal units.

8. The work of art is important as a literary source that reveals the creative potential of the creative linguistic ability. In the process of creative activity, the artist's ideas, views, experiences, psyche about the external world are revealed. The creator acquires the status of a linguistic person who demonstrates his or her linguistic ability in a work of art.

9. In the works of translation, the linguistic unit of the writer "swaps" with the linguistic unit of the translator. The translator plays the role of the speaker of the original and the language of translation, while participating in the work of art with the translated texts. His "speech" is a creative speech of complex structure, which combines the qualities of both a writer and a translator.

10. Types of linguistic unit in a work of art are determined based on the speech of the characters, which is conditioned on the ability to create and understand speech, to express in speech personal qualities, interests, attitude to reality, psyche, etc.

11. Not every character who participates in a work of art with their speech is embodied as a linguistic person. A person who has the ability to create and comprehend speech and express it in a work of art, who can express personal qualities, views, norms, national and cultural values formed in society through speech, can rise to the level of a linguistic person.

12. In the novel "Ikki eshik orasi" O'. Hoshimov created the following types of linguistic unit: 1) types of linguistic unit that reflect the sign of sociality in speech; 2) types of linguistic unit, reflecting the age in speech; 3) types of linguistic unit, indicating in the speech what gender they belong to; 4) types of linguistic unit, reflecting the nationality and which language is represented in the speech.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ PhD.03/30.12.2019.FIL.70.01
ПО ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
КАРШИНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ**

КАРШИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

НИЯЗОВА ДИЛБАР ХОЛТЕМИРОВНА

**ТИПЫ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ В ЛИТЕРАТУРНОМ ТЕКСТЕ
10.00.01 - Узбекский язык**

АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD)

Карши – 2020

Тема диссертации доктора философских наук (PhD) филологических наук зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан под номером № В2019.4.PhD/Fil 1033

Диссертация выполнена при Каршинском государственном университете.

Автореферат диссертации на трёх языках (узбекский, русский, английский(резюме)) размещён на веб-странице Научного совета qarshidu.uz и Информационно-образовательном портале «Ziyonet» по адресу www.ziyonet.uz.

Научный руководитель:

Лутфуллаева Дурдона Есоновна
доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты:

Пардаев Азамат Бахронович
доктор филологических наук

Давлатова Раъно Хайдаровна
кандидат филологических наук, доцент

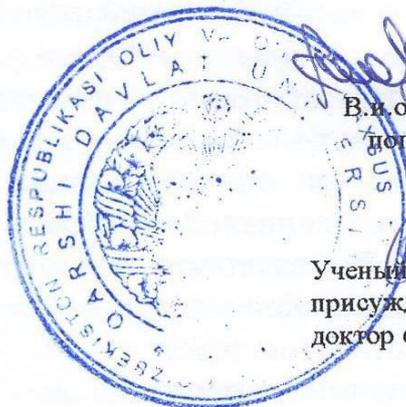
Ведущая научная организация:

Ферганский государственный университет.

Защита кандидатской диссертации в Каршинском государственном университете 03/30.12.2019.Fil.70.01 Ученый совет «30» X 2020 г. будет проходить по адресу _____ (адрес: 180103, г. Карши, ул. Кучабога, 17. Тел.: (0 375) 225-34-13; факс: (0375) 221-00-56; электронная почта: против @ mail. uz). Каршинский государственный университет, 1-й этаж главного корпуса, зал активистов (ауд. 105).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Каршинского государственного университета. (зарегистрирован под номером 30). (Адрес: 180103, город Карши, улица Кучабога 17. Тел.: (0375) 225-34-13; факс: (0375) 221-00-56; e-mail: qarshidu@mail.uz).

Автореферат диссертации распространен в 2020 году «22» X
(Протокол реестра № 29 от 22.7 2020 г.).

Н.Н.Шодмонов

В.и.о. председателя научного совета
по присуждению ученых степеней,
д. филол.н., профессор

Г.Н.Тожиева

Ученый секретарь Научного совета по
присуждению ученых степеней,
доктор философии по филол.н. (PhD)

Х. Джабборов

Председатель научного семинара при
научном совете по присуждению
ученых степеней, д. филол.н.

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования - определить типы языковой личности в узбекском языке на основе анализа художественного произведения и выделить особенности речи.

В качестве объекта исследования были выбраны тексты (типы речи) из прозаических произведений А.Кодырия, Г.Гулама, О.Якубова, С.Ахмада, У.Гашимова, Сироджиддина Сайида, У.Хамдама.

Научная новизна исследования:

разработаны эмоциональные и систематические принципы выделения типов языковой личности в узбекском языке на основе художественной речи; типы языковой личности различают по выражению личностных качеств в речи и значению индивидуальной или коллективной речи;

влиятельная роль пословиц, поговорок и фраз в формировании речи на узбекском языке, относящихся к типам языковой личности;

лингвистические способности авторов художественных текстов, умение использовать языковые инструменты (единицы, характерные для нелитературного слоя, эмоционально окрашенные слова, профессиональные термины) в индивидуализации персонажей.

Внедрение результатов исследований. На основе анализа типов языковой личности в художественном тексте объяснение его научного и практического значения:

Научные выводы о языковых способностях писателей художественных текстов, умении использовать языковые инструменты (нелитературные единицы, эмоционально окрашенные слова, профессиональные термины) в индивидуализации персонажей были использованы в фундаментальном проекте FA-F1-GOO3 "Функциональное словообразование в современном каракалпакском языке". (Справочник НИИ гуманитарных наук № 07/01 от 13 января 2020 г.). В результате было выявлено существование набора конструкций в лингвистике, относящихся к типам языковой личности, которые стали доступными для использования;

Теоретические выводы о влиятельной роли пословиц, поговорок и словосочетаний в формировании речи в узбекском языке были использованы в гранте государственной исследовательской программы ИЗ – 2018103134 "Нейминг в узбекском языке: создание правовой базы" (Министерство высшего и среднего специального образования справка № 89-03-3644 от 2 октября 2020 г.). В результате в лингвистике появился доказательный материал, связанный с использованием существительных в речи языкового человека в художественном тексте.

Вывод о принципах эмоционального и систематического разделения типов языковой личности в узбекском языке на основе художественной речи использован при составлении сценариев литературных, художественных, духовных и образовательных программ Кашкадарьинской областной телерадиокомпании. В результате улучшено содержание материалов,

подготовленных для телерадиопрограмм "Тил миллат кўзгуси", "Файзли кун".

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы. Объем диссертации 134 страницы.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть; Ipart)

1. Niyazova D.K. Language personality problem in the linguopersonology // // International Journal of Anglisticum. Literature, Linguistics and Interdisciplinary Studies. Volume: 8 / Issue: 11 / – Macedonia, 2019. – P.59-64. (Impact factor ICV: 6.88).

2. Ниязова Д.Х. Лисоний шахс типларини ажратиш принциплари // Наманган давлат университети илмий ахборотномаси. Наманган. – 2019. №11. Б. 193-196. (10.00.00; № 26).

3. Ниязова Д.Х. Бадиий нутқ орқали лисоний шахсни тавсифлаш // *Im sarchashmalari. Urganch.* – 2019. № 12. Б. 97-100. (10.00.00; № 3).

4. Ниязова Д.Х. Ўзбек тилида лисоний шахс типларининг ўзига хос аспектлари / Актуальные вызовы современной науки. Международная научная конференция. Выпуск 6(38).Часть 1.Переяслав-Хмельницкий. -2019. - С.76-79.

5. Ниязова Д.Х. Нутқий жараёнга таъсир кўрсатувчи омиллар / Modern scientific challenges and trends. Collection of scientific works of the international scientific conference. ISSUE 9(20).Warsaw, Poland. 2019. – С.123-125.

6. Ниязова Д.Х. Бадиий асарда персонаж лисоний шахси / Хорижий филология ва лингводидактиканинг долзарб масалалари мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари. Қарши.- 2020. 05-06 май. Б. 30-32.

7. Ниязова Д.Х. Бадиий асарда ёзувчи лисоний шахси / Замонавий бошланғич ва педагогик таълим: назарий ва амалий инновацион тадқиқотлар мавзусидаги республика миқёсида илмий-амалий конференцияси. Қарши.- 2020. 28 май. Б.88-90.

II бўлим (II часть; IIpart)

8. Niyozova D.X. O‘quvchilarni nutqiy tayyorgarlikka o‘rgatish imkoniyatlari / Узлуксиз таълим мазмуни, метод ва воситаларини модернизациялашнинг дидактик принциплари. Республика илмий-амалий конференцияси. -Қарши, 2015. Б.402-403.

9. Niyozova D.X. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nitqiy madaniyatini shakllantirishda sahnalashtirilgan darslarning o‘rni / Ўзбек тилшунослиги масалалари (даврий тўплам №7) – Қарши, 2017. Б. 93-95.

10. Niyozova D.X. Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида историзмлар / Филологиянинг долзарб муаммолари ва контрастив тилшунослик мавзусидаги хорижий олимлар иштирок этган Республика илмий-амалий анжумани. – Фарғона, 2018. Б. 117-119.

11. Niyozova D.X. Boshlang'ich sinflarda kommunikativ savodxonlikni rivojlantirish yo'llari / Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. -Курск 2018 №4-5. Апрель-май. Б. 54-55.

Автореферат Қарши давлат университетининг “ҚарДУ хабарлари”
илмий-назарий, услубий журнали таҳририятида таҳрирдан ўтказилди
(22.10.2020 йил).